

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЭШБОЕВ ҚАҲРАМОН БАКИР ЎҒЛИ

**СЎЗЛАРАРО ДАРАЖАЛАНИШ ЎҚУВ ЛУҒАТИНИ ТУЗИШ
АСОСЛАРИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on philological sciences**

**Содержание автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

Эшбоев Қахрамон Бакир ўғли

Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатини тузиш асослари.....3

Eshboev Qahramon Bakir ugli

Basics of compiling educational dictionary of interword graduality.....25

Эшбоев Қахрамон Бакир угли

Основы составления учебного словаря градуонимии слов.....45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ.....49

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЭШБОЕВ ҚАҲРАМОН БАКИР ЎҒЛИ

**СЎЗЛАРАРО ДАРАЖАЛАНИШ ЎҚУВ ЛУҒАТИНИ ТУЗИШ
АСОСЛАРИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2022.1.PhD/Fil2357 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус, (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг (www.adu.uz) ҳамда “Ziyonet” Ахборот-таълим портали www.ziyonet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: **Раупова Лайло Рахимовна**
Филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар: **Набиева Дилоро Абдухамидовна**
Филология фанлари доктори, профессор
Джумабаева Жамила Шариповна
Филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот: **Термиз давлат университети**

Диссертация ҳимояси Андижон давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил “___” _____ соат ___даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 170100, Ўзбекистон Республикаси Андижон шаҳри Университет кўчаси 129-уй. Телефон/факс.: 0 (374-45-11) 223 88 30, e-mail: agsu_info@edu.uz)

Диссертация билан Андижон давлат университети ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. ___-рақам билан рўйхатга олинган. Манзил: (Ўзбекистон Республикаси Андижон шаҳри Университет кўчаси 129-уй. Тел: 0 (374) 223 88 14).

Диссертация автореферати 2022 йил “___” _____ да тарқатилди.
(2022-йил “___” _____ - рақамли реестр баённомаси).

Ш.Ҳ.Шахабитдинова

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

Ф.Ф.Усманов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, ф.ф.ф.д. (PhD)

М.Э.Умарходжаев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш ҳузуридаги илмий семинар раиси, ф.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тилнинг назарий-амалий масалаларига қаратилаётган тадқиқотлар кўлами ҳар қачонгидан кўра кенгаймоқда. Хусусан, тил таълимининг дидактик воситалари ва уларнинг ўқув жараёнига татбиқи билан боғлиқ масала ҳамда вазифалар тадқиқига эътибор кучайди. Тил бирликларининг ўзаро семантик муносабатлари сирасида даражаланиш ўзига хос аҳамият касб этиши тилшуносликнинг кейинги давридаги тадқиқотлари орқали янада ойдинлашмоқда. Бу эса даражаланиш ҳодисасини замонавий парадигмалар асосида ўрганиш, даражаланиш муносабатига асосланган сўзларнинг лексикографик талқинларини замонавий таълим олувчининг талабларига монанд тарзда яратиш, уларнинг лингводидактик, психолингвистик тамойилларга мослигини таъминлаш заруриятини кўрсатади.

Дунё тилшунослигида тилнинг коммуникатив вазифасини таъминлашнинг муҳим воситаси сифатида қараладиган таълимий луғатларни яратиш, мавжудларини такомиллаштириш масаласи кун тартибидаги долзарб вазифалардан саналади. Маълумки, ўқув луғатлари тил бирликларини ўзида акс эттириш билан бирга уларни тақдим қилишнинг турли тамойил ва усулларини ҳам кўрсатади. Луғавий бирликларнинг лисоний маънолари хусусидаги билимлар, уларни фаолиятда қўллаш кўникмасини шакллантириш ҳам ўқув луғатларининг асосий масаласи доирасида қайд қилинади. Фикрни таъсирчан ва самарали ифодалаш имкониятларини юзага чиқарувчи луғавий бирликларни даражаланиш муносабатига асосланган таълимнинг асосий лингводидактик воситалари мисолида тадқиқ қилиш замонавий луғатчиликнинг назарий-амалий масалалари ечими учун муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимиз ижтимоий-маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этувчи ўзбек тилининг тадқиқи ва таълими масаласига давлат сиёсати даражасида қаралмоқда. Давлат тили мақомидаги ўзбек тилининг тадқиқи, таълими ва татбиқи борасидаги кенг кўламли ислохотлар қисқа давр ичида ўз самарасини бераётгани барчага бирдек аён. Амалга оширилаётган бу сиёсат ўзбек тилининг тараққиётини таъминлашнинг муҳим ва бирламчи омилидир. “Таълим ташкилотларида давлат тилини ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш, унинг илм-фан тили сифатидаги нуфузини ошириш, давлат тилининг софлигини сақлаш, уни бойитиб бориш ва аҳолининг нутқ маданиятини ошириш”¹ ана шу сиёсатнинг асосини ташкил қилади. Бу эса ўзбек тилшунослигида бир қатор муҳим вазифаларнинг амалга оширилишини тақозо қилади. Хусусан, ўзбек амалий тилшунослиги, ўқув луғатчилигини замонавий талаблар даражасида ривожлантириш, ахборот технологияларига асосланган янги авлод ўқув луғатларини яратиш, уларнинг самарадорлигини

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // www.lex.uz

таъминлаш кабилар шулар жумласидандир. Янги авлод сўзлар даражаланиш ўқув луғатини тузиш, таълимнинг турли бўғинларига мос равишда яратиш масаласи танланган мавзунинг долзарб эканлигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги 4797-сон Фармони, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони, 2017 йил 16 февралдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4958-сон Фармони; 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сон қарори, 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони, 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сон Қарори, 2019 йил 4 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4479-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 304-сон қарори, 2021 йил 5 июлдаги 419-сон қарори билан тасдиқланган “Маънавият ва давлат тилини ривожлантириш масалалари департаменти тўғрисида”ги низом, 2020 йил 29 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 40-сон қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ҳамда инновацион ривожланишнинг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида даражаланиш (градуонимия) ходисаси билан боғлиқ назариялар, қарашлар дастлаб С.Д.Кацнельсон², И.Р.Гальперин³, О.Есперсен⁴, Ю.С.Степанов⁵,

² Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 81-83.

³ Гальперин И.Р. Stylistics. – М.: Высшая школа, 1971. – 221 с.

⁴ Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 375 с.

⁵ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1975. – 38 с.

С.М.Колесникова⁶, С.Кеннеди, Л.Макнелли⁷, С.Н.Переволочанская⁸, Е.Д.Арбатская, Д.И.Арбатская⁹ каби тилшуносларнинг илмий тадқиқотларида кузатилади.

Даражаланиш ҳодисасининг тил сатҳида намоён бўлиши билан боғлиқ илмий изланишлар ўзбек тилшунослигида Ҳ.Неъматов, Р.Расулов¹⁰, Р.Сафарова¹¹, О.Базаров¹², Ш.Орифжонова¹³, Л.Худойбердиева¹⁴, Н.Ширинова¹⁵, Ж.Джумабаева¹⁶, Л.Н.Элмурадова¹⁷, Ғ.Раҳмонов¹⁸, М.Отабоева¹⁹ каби олимларнинг тадқиқотларида ўз аксини топган.

Жаҳон тилшунослигида ўқув лексикографияси бўйича қатор тадқиқотлар амалга оширилган. С.Жонсон²⁰, Е.М.Верещагин, В.Г.Костамаров²¹, В.В.Дубичинский²², П.Н.Денисов²³, В.В.Морковкин²⁴, Л.А.Новиков²⁵ каби тилшуносларнинг илмий назарияларидан бошланган ўқув лексикографияси масалалари ўзбек тилшунослигида А.Ҳожиёв²⁶, Ш.Раҳматуллаев²⁷,

⁶ Колесникова С.М. Категория радикальности в современном русском языке: Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1999. – 214 с.

⁷ Kennedy C., McNally L. Scale structure, degree modification and the semantics of gradable predicates // Language. 2005, № 81 (2).

⁸ Переволочанская С.Н. Смысловые градации в рамках синонимических отношений // Нижегородская: Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2008, № 4.

⁹ Арбатская Е.Д., Арбатская Д.И. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // Вопросы языкознания. 1983, № 1.

¹⁰ Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи 1995. – 128 б.

¹¹ Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (На материале общеупотребительных зоонимов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 20 с.

¹² Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 51 б.

¹³ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 28 б.

¹⁴ Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 24 б.

¹⁵ Ширинова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 25 б.

¹⁶ Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – 82 б.

¹⁷ Элмурадова Л.Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 26 б.

¹⁸ Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2018. – 149 б.

¹⁹ Отабоева М. Ўзбек ва инглиз тилларида феъллар градуонимияси: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. – Андижон, 2022. – 172 б.

²⁰ Johnson S. The Plan of a Dictionary. – L., 1747.

²¹ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Об учебном лингвострановедческом словаре безэквивалентной лексики // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам. – М., 1974.

²² Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография // Wiener slawistischer almanach. Sonderband 45. – Вена; Харьков, 1998. – 160 с.

²³ Денисов П.Н. Учебная лексикография: итоги и перспективы // Проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.

²⁴ Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии. – М., 1990.

²⁵ Новиков Л.А. Учебная лексикография и её задачи // Вопр. учебной лексикографии. – М., 1969.

²⁶ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

²⁷ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili: Darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 б.

А.Нурмонов²⁸, Х.Неъматов²⁹, М.Умарходжаев³⁰, А.Мадвалиев³¹, Н.Махмудов³², Р.Сайфуллаева³³, М.Миртожиев³⁴, Б.Менглиев³⁵, Н.Улуқов³⁶, Ш.Шахабитдинова³⁷, Л.Раупова³⁸, Б.Баҳриддинова³⁹ сингари тилшунослар томонидан илмий-амалий тадқиқини топди.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек тилидан амалий фойдаланиш самарадорлиги муаммолари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади сўзлар даражаланиши ўқув луғатининг таркибий қурилмасини, даражаланиш қаторини шакллантириш, лексикографик тавсифлаш мезонларини ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

тил ҳодисаларида даражаланишнинг намоён бўлиши, унинг бошқа лексик-семантик парадигма (синонимия, антонимия, омонимия, меронимия)лар билан муносабатини текшириш, градуонимик муносабат ҳақидаги илмий ёндашувларга муносабат билдириш;

тилдаги мавжуд даражаланиш қонуниятининг лексикографик аҳамиятини ёритиш;

²⁸ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи: Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетларининг талабалари учун ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А.Рустамов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 232 б.

²⁹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

³⁰ Умарходжаев М.И. Основы фразеологии: Дисс. ... докт. филол. наук. – Андижан, 1980. – 340 с.; Умарходжаев М., Аъзамов О. Немисча-ўзбекча зооним компонентли фразеологизмлар ўқув луғати. – Андижон, 2015. – 111 б.

³¹ Онлайн энциклопедия. Лексикография. А.Мадвалиев. <https://qomus.info/encyclopedia/>; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – 384 б.

³² Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 320 б.; Mahmudov N. “So‘z sandiqchasi”. O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 215 б.

³³ Сайфуллаева Р., Эназаров Т. Ўқув луғатлари яратиш – долзарб вазифа // “Тил ва адабиёт таълими”, 2007. – № 4. – Б. 4-6.

³⁴ Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ЎЗМУ нашриёти, 2007. – 79 б.

³⁵ Менглиев Б.Р., Баҳриддинова Б.М. Ўқув луғатчилиги: талаб ва эҳтиёж / “Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги масалалари”. Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б. 34-41; Менглиев Б.Р., Баҳриддинова Б.М. Ўқув луғатлари // “Маърифат” газетаси, 2013 й., – № 82.

³⁶ Uluqov N. Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari // “Til va adabiyot ta’limi”, 2018-yil, 6-son. – В. 16-18.

³⁷ Шахабитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 20 б.

³⁸ Raupova L., Normurodova N., Mengliyev B., Elov B., Abjalova M. “O‘zbek tilining ta’limiy korpusini yaratish” nomli amaliy loyihasi xususida // “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. Toshkent, 2021. – № 01. – В. 8-14.

³⁹ Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – 266 б.

Ўзбек тилининг мавжуд сўзлар даражаланиш луғатини такомиллаштиришга хизмат қилувчи тавсиялар бериш;

ўзаро даражаланиш муносабатига асосланган сўзларнинг даражаланиш ҳосил қилувчи белгиларини аниқлаш, шу асосда даражаланиш қаторларини тузиш;

сўзлар даражаланиши ўқув луғатининг ташқи ва ички таркибий қурилмасини ишлаб чиқиш;

сўзларо даражаланиш ўқув луғатлари учун тил бирликларини танлаш ва тартиблаштириш;

таълим тизимининг турли босқичлари учун мўлжалланган сўзларнинг даражаланиш муносабатига асосланадиган ўқув луғатларини яратишнинг лингводидактик асосларини ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти – “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”⁴⁰, “Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати”⁴¹, “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”⁴²даги даражаланиш қаторини ҳосил қилишда иштирок этувчи луғавий бирликлар.

Тадқиқотнинг предметини сўзларо даражаланиш муносабати, сўзлар даражаланиши ўқув луғатини тузишнинг лингводидактик асослари ташкил қилади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда статистик таҳлил, семантик таҳлил, таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, компонент таҳлил методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагиларда кўринади:

даражаланиш ҳодисаси ва унинг лингвистик талқини масаласидаги қарашлар таҳлили орқали лексик даражаланишнинг ифода сема ҳамда аташ семага таянувчи лисоний асослари ойдинлаштирилган;

қаторни ташкил қилувчи лексик бирликларнинг даражаланишини таъминлайдиган денотатив, коннотатив ва функционал омилларнинг ҳамкорлиги ҳамда кучайиш ва кучсизланиш ҳолатлари аниқланган;

боғча тарбияланувчилари, бошланғич ва таянч синфлар учун сўзлар даражаланиши ўқув луғатига сўз танлашда шахс ёш хусусиятларини инобатга олиш, сўз маъносининг мураккаблик даражаси, қўлланиш даври ва миқдорини аниқлаш, услубий хосланганлик хусусиятларини аниқлашдан иборат лингводидактик асослари ишлаб чиқилган;

янги замонавий сўзлар даражаланиши ўқув луғатининг таркибий қурилмаси, даражаланиш қаторини шакллантириш ва лексикографик талқинда аниқлик, ихчамлик, фарқлилик, умумийлик ва хусусийлик мезонлари ишлаб чиқилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилар билан белгиланади: тадқиқотда келтирилган материаллар ва чиқарилган хулосалар градуонимия

⁴⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-, 2-, 3-, 4-, 5-жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

⁴¹ Бобожонов Ш., Исломов И. Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 39 б.

⁴² Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

ҳақидаги фикрларни тўлдириш ҳамда такомиллаштиришга хизмат қилган, шунингдек, даражаланиш қаторлари тузиш тамойиллари асосида яратиладиган градуонимик луғатларда амалий манба сифатида фойдаланиш мумкинлиги далилланган;

синонимик ва градуонимик луғатларнинг самарадорлигини ошириш, тушунарлиликни таъминлаш мақсадига қаратилган лексикографик талқинлар амалга оширилган, синонимик ва градуонимик муносабатдаги сўзларнинг лексикографик тавсифларини мукамаллаштириш, синонимик муносабатли сўзларнинг даражаланиш қаторларидаги ўрни ва тавсифини алоҳида индекслаш таклифи киритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги тадқиқ қилинган материалларнинг ўзбек тили табиатига мослиги, шунингдек, даражаланиш муносабатини тавсифлаш ва унинг лексикографик талқинида республикамиз ҳамда хориж олимларининг назарий фикрларига таянилганлиги, муаммонинг аниқ қўйилганлиги, чиқарилган хулосаларнинг статистик, семантик, компонент таҳлил, таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш усуллари орқали далилланганлиги билан белгиланади. Республика ва халқаро миқёсдаги илмий-методик ва илмий-амалий конференциялар материаллари, ОАК рўйхатидаги ҳамда хорижий илмий журналларда чоп этилган мақола, хулосаларнинг амалиётда жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг назарий аҳамияти даражаланиш ҳодисаси ва унинг талқини ҳамда таснифини лингвистик тамойиллар асосида амалга ошириш, баҳолаш, Ўзбекистон таълим тизимининг турли бўғинлари учун мўлжалланган сўзлар даражаланиши ўқув луғатларини тузиш асослари ишлаб чиқилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти “Тилшунослик назарияси”, “Ҳозирги ўзбек адабий тили”, “Лексикология”, “Лексикография”, “Амалий тилшунослик”, “Семасиология”, “Ўзбек ўқув луғатчилиги”, “Корпус тилшуносилиги” фанларига оид дарслик, ўқув қўлланма, луғатлар, жумладан, “Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати”ни яратишда манба сифатида хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатини тузиш асосларини аниқлаш, аниқланган тамойилларни тартиблаштириш самарасида олинган натижалар асосида: даражаланиш ҳодисаси ва унинг лингвистик талқини масаласидаги қарашлар таҳлили орқали лексик даражаланишнинг ифода сема ҳамда аташ семага таянувчи лисоний асосларига доир натижа ва хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг FA-F1-G003 рақамли “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 19 октябрдаги 17.01/269-сон маълумотномаси). Натижада сўз ясалишига оид назарий қарашларни

далиллаш учун келтирилган мисолларнинг илмий асосларига эгаллиги таъминланган;

қаторни ташкил қилувчи лексик бирликларнинг даражаланишини таъминлайдиган денотатив, коннотатив ва функционал омилларнинг ҳамкорлиги ҳамда кучайиш ва кучсизланиш ҳолатларига оид хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг FA-F1-G007 рақамли “Қорақалпоқ нақл-мақоллари лингвистик тадқиқот объекти сифатида” мавзусидаги илмий-амалий лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 19 октябрдаги 17.01/269-сон маълумотномаси). Натижада барқарор бирикмалар таркибида иштирок этувчи лексик бирликларнинг маъно ифодалаш, нутқ таъсирчанлигини таъминлашдаги ўрни ва аҳамиятини баҳолашнинг лисоний-бадий асосларини тавсифлаш имконини берган;

боғча тарбияланувчилари, бошланғич ва таянч синфлар учун сўзлар даражаланиши ўқув луғатига сўз танлашда шахс ёш хусусиятларини инобатга олиш, сўз маъносининг мураккаблик даражаси, қўлланиш даври ва миқдорини аниқлаш, услубий хосланганлик хусусиятларини аниқлашдан иборат лингводидактик асосларига оид хулосалардан ҳамда янги замонавий сўзлар даражаланиши ўқув луғатининг таркибий қурилмаси, даражаланиш қаторини шакллантириш ва лексикографик талқинда аниқлик, ихчамлик, фарқлилик, умумийлик ва хусусийлик мезонлари хусусидаги хулосалардан давлат илмий-техник дастурлари доирасидаги Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУнинг I-OT-2019-42 рақамли “Ўзбек ва инглиз тилларининг электрон (инсон қиёфаси, феъл-атвори табиат ва миллий тимсоллар тасвири) поэтик луғатини яратиш” мавзусидаги амалий инновацион лойиҳасида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУнинг 2022 йил 7 майдаги 04/1-883-сон маълумотномаси). Натижада поэтик луғат мақолалари тавсифининг мукамаллашувига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. 3 та халқаро конференция, 4 та республика илмий-амалий анжуманларида маърузалар қилинган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 12 та илмий иш чоп этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ОАК тасарруф этган илмий журналларда 4 та, хорижий журналда 1 та илмий мақола нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, умумий хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, иловадан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 137 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги асосланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, натижаларни

амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ҳамда диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Тилшуносликда даражаланиш қонуниятининг илмий талқини ва луғатларда сўзлараро маъновий даражаланиш хусусиятлари”** деб номланувчи биринчи боби градуонимия ҳодисасининг тилшуносликдаги тадқиқи, унинг академик ҳамда ўқув луғатлардаги лексикографик талқини масаласига қаратилган.

“Тилшуносликда даражаланиш қонуниятининг илмий талқини” деб номланган биринчи фаслда тилшуносликда градуонимия ҳодисасининг вужудга келиши, ушбу ҳодиса доирасидаги тушунчалар тадқиқи масаласига эътибор қаратилган. Рус тилшунослигида Н.С.Трубецкой ва Р.Якобсон ўз ишларида фонемаларнинг градуал (даражали) оппозиция (зиддият)лари маълум бир белгининг озлик, кўплик даражаси асосида турли вазиятларда ўзаро зидланиши ҳақида муҳим маълумотлар бериб ўтган⁴³. О.Есперсен контраст тушунчалар орасида оралик ҳолатларнинг ҳам мавжуд бўла олиши ва улар лексик бирликлар орқали ифодаланиши (*доим – баъзан – ҳеч қачон; кўп – бир қанча – оз каби*) ҳақиқат эканлигини⁴⁴ таъкидлайди. С.Д.Кацнельсонга кўра, бир рангдан иккинчи рангга ўтиш жараёнида оралик ҳолатлар мавжуд бўлади ва улар ҳам тилда сўзлар орқали ифодаланади (*қизғини - қизил - қирмизи каби*).

Даражаланиш ҳодисасининг намоён бўлишига оид ифодани “Муҳокамат-ул луғатайн” асарида ҳам учратамиз. Буюк мутафаккир ўзбек тилининг ифода имкониятлари кенглигини далиллаш жараёнида *йиғламоқ* феълининг ва бошқа сўзларнинг синонимларини таҳлил қилади, форс-тожик тили сўзлари билан қиёслайди. Бу ҳолат даражаланиш ҳодисаси ижод аҳллариининг ҳам эътиборини тортганлигидан далолат беради. Навоий *йиғи* ҳолатини ифодаловчи лексик бирликларнинг қуйидаги даражаланиш қаторини ажратади:

инграмоқ~синграмоқ~йиғламсинмоқ~сиқтамоқ~йиғламоқ~ўқурмак~ҳой-ҳой йиғламоқ.

Навоий бу сўзларнинг барчасини бир умумий маъно – изтироб чекиб, уни ифодалаш маъноси атрофига бирлашишини ва *инграмоқдан* (яъни изтироб чекиб жуда паст овоз чиқариб, ич-ичидан йиғламоқ) *ҳой-ҳой йиғламоқ* (баланд овоз билан ошкора ва узоқ йиғламоқ) сўзига томон белги даражасининг ўсиб боришини таъкидлайди⁴⁵. Маълум бўладики, Алишер Навоий сўзларнинг маъновий даражаланиши орқали поэтик тасвир самарадорлигини таъминлашга эришади.

Градуонимия ҳодисаси ўзбек тилшунослигида ўтган асрнинг охириги ўн йиллигида тадқиқот объекти сифатида олиниб, луғавий-маъновий муносабатнинг алоҳида бир тури мақомида тадқиқ қилинди. Градуонимия

⁴³ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 15.

⁴⁴ Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Издво иностранной литературы, 1958. – С. 375.

⁴⁵ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 16.

“...лисоний маъновий муносабатларни акс эттирувчи синонимия, омонимия, антонимия кабиларнинг умумий таркибий қисми бўлган – *онимия* қисмини лотинча *gradu* (*даража, босқич*) сўзи билан бириктириш асосида сунъий равишда ясалди. Бу ҳодиса 1990 йилда тилшунос Р.Сафарованинг номзодлик диссертациясида илмий фараз сифатида берилган бўлса, луғавий даражаланиш олима Ш.Орифжонованинг номзодлик диссертациясида атрофлича тадқиқ этилди”⁴⁶.

Тилшунос О.Базаров томонидан градуонимия (даражаланиш)нинг фонетик, фонологик, морфологик, синтактик, стилистик сатҳ бирликлари орасида ҳам мавжудлиги хусусидаги илмий қарашлар кун тартибига қўйилди. “У фанда илк марта лисоний даражаланишнинг лингвистик қонуният эканлигини исботлаб, даражаланиш механизми ва ҳодисасининг табиий-онтологик моҳиятини очиб берди”⁴⁷.

Тилшунос олима Ж.Джумабаева томонидан градуонимия ҳодисаси ўзбек ва инглиз тиллари материаллари қиёси асосида тадқиқ этилган⁴⁸. У градуонимияни умумлингвистик ҳодиса сифатида тавсифлади; ўзбек ва инглиз тилларидаги лексик градуонимик қаторларнинг ҳосил бўлиш йўллари аниқлади; ўзбек ва инглиз тилларидаги лексик градуонимиянинг семантик контекстуал хусусиятларини очиб берди; ўзбек ва инглиз тилларидаги стилистик градуонимияни тадқиқ этди ва фарқли хусусиятларини аниқлади.

“Академик луғатлар изоҳларида маъновий даражаланиш қонуниятининг намоён бўлиши” деб номланган тадқиқотнинг иккинчи фаслида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” ва “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”даги даражаланиш лексемаларининг лексикографик талқини масаласи ёритилган. “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғатида маъноси даражаланувчи сўзлар кўп ҳолларда синонимлар сирасида берилар эди. Албатта, градуонимия ҳодисаси махсус ажратилмагач, маъноси даражаланувчи сўзлар кўп ҳолатда турли синонимик уялар ичига тарқатиб юборилган. Бунинг ҳаққоний сабаблари ҳам мавжуд эди. Чунки синонимлар маъноси бир-бирига яқин бўлган сўзларни ўз ичига олади”⁴⁹.

Градуонимия ва синонимия ҳодисаларининг ўзаро муносабати ҳақида О.Базаров ўз илмий ишида айрим маълумотларни беради, жумладан, у И.Г.Павловнинг фикрини қувватлаб, қуйидагича ёзади: “Градуонимия ва синонимия ҳодисалари асос белгиларига кўра кескин фарқланади. Зеро, синонимия икки ва ундан ортиқ лексема ва фраземалар семемаларининг айнанлигига асосланса, градуонимия семемалар асосий семалардаги

⁴⁶ Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларида лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – Б. 5.

⁴⁷ Джумабаева Ж. Ўша манба. – Б. 6.

⁴⁸ Джумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2016. – 231 б.

⁴⁹ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 47.

градацияли фарқланувчига таянади. Бундан синонимларда асосий маъноларнинг тенглиги, градуонимияда эса, тенг эмаслиги маълум бўлади”⁵⁰.

Ўзбек тилидаги *гўдак* – *бола* – *ўспирин* – *йигит* сўзларини “ёш” семаси асосида градуонимик қаторга бирлаштириш мумкин. Лекин ушбу бирлаштирувчи “ёш” семаси ушбу қатордаги ҳар бир сўз учун турли даража ифодасидир. Демак, мазкур қаторни умумий “ёш” маъно жиҳатидан бирлаштиради ва “ёш”нинг даражаланувчи тизимдаги маъно қирралари (1 ёш (гўдак) – 7 ёш (бола) – 15 ёш (ўспирин) – 20 ёш (йигит)) уларни фарқлайди. Сўнгги йилларда бу каби лексик қаторлар (муносабатлар) градуонимик (даражали) қаторлар (муносабатлар) сифатида қабул қилинмоқда⁵¹. Аслида бу таснифнинг илдизини А.Навоийнинг асарларидан излаш тўғри бўлади.

Алишер Навоийнинг “Хазойин-ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) асарида инсон ёшига тегишли мантиқли фикрларни учратиш мумкин. Адиб умрнинг ҳар бир фаслларини девонига ном сифатида қабул қилган. Юқорида қайд қилинган “ёш” сема асосли градуонимик қатор билан А.Навоий асаридаги ёш хусусияти билан боғлиқ фикрлар мантиқан бир-бирини тўлдиради.

Градуонимик қатор аъзоларини синонимик қатор birlikларидан ажратишдаги асосий белги маъно ва мазмун жиҳатидан даражаларда фарқланишидир. Аммо ҳозирги кунгача кўпгина тиллардаги синонимлар луғатларида улар аралаш ҳолда келтирилиши градуонимияни тушунишга, ажратишга тўсқинлик қилмоқда. Сўзлар градуонимик луғатларининг яратилиши синонимлар ва градуонимларни ажратишга ёрдам беради.

“Ўқув луғатларида сўзларни беришда даражаланиш қонуниятининг намоён бўлиши” фаслида ўқув луғатчилиги ва сўнгги йилларда мактаб ўқувчилари учун яратилган ўқув луғатларида даражаланиш сўзларининг берилиши ва қўлланиши билан боғлиқ ёндашувлар таҳлил қилинган. Биламизки ўқув луғатчилиги лексикографиянинг алоҳида мустақил соҳаси сифатида тан олинган. Профессор Б.Баҳриддинова ўзининг “Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари”⁵² номли диссертациясида замонавий ўқув лексикографияси масаласи ва вазифалари муҳокамасини кун тартибига олиб чиқади. Олиманинг ушбу тадқиқотида ўқув луғатчилиги соҳасининг тадқиқи жаҳон тажрибаси мисолида атрофлича тавсифлаб берилган. Тилшунос ўқув луғатчилиги бўйича жаҳон тилшунослигида амалга оширилган тадқиқотларни алоҳида эътироф этади. Хусусан, С.Жонсон, Ж.Дюбуа, К.Дюбуа, Г.Маторе, Б.Кюмада, К.Д.Бак, Ж.Малкиэл, П.Н.Денисов, Л.А.Новиков, В.В.Морковкин, Л.В.Шерба, В.Г.Гак каби⁵³ тилшуносларнинг назарий ёндашувларини чуқур таҳлил қилади.

⁵⁰ Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларида лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – Б. 92.

⁵¹ Раҳмонов Ф. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Фарғона, 2018 – Б. 147 .

⁵² Баҳриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – 260 б.

⁵³ Баҳриддинова Б. Ўша манба. – Б. 73.

Шунингдек, бу борада В.Бланар, Е.М.Верещагин, В.Г.Костамаров, Л.В.Малаховский каби олимларнинг илмий изланишларини ҳам қайд қилиб ўтиш жоиз.

Айниқса, рус ўқув лексикографияси соҳасида П.Н.Денисов, Л.А.Новиков, В.В.Морковкин каби олимларнинг ишлари диққатга сазовор. “Ўқув луғатчилиги” термини илк марта Л.А.Новиков томонидан изоҳланган, ўқув луғатчилигининг вазифалари, муаммолари ва ўқув луғатининг ўзига хос турлари баён қилинган. Шунингдек, ўқув лексикографиясининг ёндош лексикографияга муносабатини қуйидагича изоҳлайди: “Академик лексикография билан таққослаганда ўқув лексикографияси ҳажман кичик ва катта таълимий мақсадга йўналтирилган лексикографиядир”⁵⁴.

“ЎҚУВ ЛУҒАТИ – лексикографияда луғатнинг мустақил кўриниши; таълимий йўналганлиги ва ўқув воситаси ҳисобланиши билан характерланади. Сўзликнинг тузилиши, сўз танлаш мезони, луғат материалининг жойлаштирилиши, лингвистик маълумотни тақдим этиш ва изоҳлаш усули, материални тақдим этиш тили, ҳажми, дизайни ва бошқа белгиларига кўра характерланади”⁵⁵. Демак, сўзлиги маълум бир мезон асосида тартибланган, ўқув-услубий талабга жавоб берадиган, таълим олувчининг коммуникатив компетенциясини шакллантириш учун хизмат қиладиган, маълумотни тезкор ва қулай тақдим этиш воситасига ўқув луғати, дейилади.

Ўзбек тилшунослигида сўзларнинг даражаланиш муносабатига асосланган илк ўқув луғат Ш.Бобожонов ва И.Исломов ҳаммуаллифлигида тузилган “Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати”дир. Мазкур луғатнинг “Сўзбоши”сида луғатнинг таркиби, тузилиши, лексикографик хусусиятлари билан бирга луғатни яратиш зарурати хусусида ҳам маълумотлар ёритилган. Ушбу луғат бу турдаги луғатларнинг илк намунаси бўлганлиги туфайли унда айрим камчилик ва хатолар ҳам мавжуд, ўқув луғати олдига қўйиладиган лингводидактик талабларга тўлиқ жавоб беради, деб бўлмайди. Дарҳақиқат, луғат тузишнинг ҳам ўзига хос лексикографик, лингводидактик меъёрий талаблари, мезонлари мавжуд. Ушбу луғатда сўзларнинг даражаланиш қаторлари келтирилган бўлса-да, қатордаги сўзлар лексикографик изоҳ билан таъминланмаган, унда сўзлар даражаланиши алифбо тартибида, иллюстратив мисолларсиз градуонимик қатор ҳолида акс эттирилган. Ушбу луғат ўзбек тилида яратилажак замонавий даражаланиш ўқув луғатини яратиш учун бошланғич манба бўлиб хизмат қилиши билан аҳамият касб этишини инкор этиб бўлмайди. Кузатувимиздаги луғат таркибидан ўрин олган айрим даражаланиш қаторларига эътибор қаратиб ўтиш жоиз:

*Аччиқ – тахир – нордон – чучук – ширин;
(маза-таъмининг меъёридан ортиқ-камлигига кўра)*

⁵⁴ Новиков Л.А. Учебная лексикография и её задачи // Вопросы учебной лексикографии / Под ред. П.Н. Денисова и Л.А. Новикова. – М.: Изд. МГУ, 1969. – С. 3-11.

⁵⁵ Педагогический энциклопедический словарь / Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др.; Гл. ред. Б.М. Бим-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с. – С. 262.

*Аввалги – ҳозирги – кейинги;
(замон белгисига кўра)
Адоқ – бел – бош;
(жойлашиши ўрнининг юқорилигига кўра)
Айб – гуноҳ – жиноят
(ижтимоий зарарининг кучлилигига кўра)⁵⁶ каби.*

Келтирилган мисоллардан маълумки, сўзларнинг даражаланиш қаторини тузишга асос бўлган белги умумий тарзда берилган бўлиб, денотатив белгисига кўра даражаланиш қаторлари сифатида белгиланиши мумкин.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, бу луғат ўзбек тилида даражаланиш муносабатига асосланган луғатнинг илк намунаси сифатида ўзига хос ютуқ ва камчиликларга эга бўлиши табиий. Тилшунослигимизда бу турдаги луғатларнинг методик таъминоти ҳам ҳали тўлиқ яратилмаган. Мазкур луғат ҳам фойдаланувчининг тўлиқ луғат устида ишлашига амалий ёрдам берувчи услубий кўрсатмага эга эмас. Бу, албатта, тилшунослигимиз олдида турган лингводидактик тадқиқотлар, педагогик лексикография йўналишлари тараққиёти билан боғлиқ вазифалардандир.

Биз тадқиқотимиз давомида таклиф қилаётган янги, замонавий ўқув-услубий талабга жавоб берадиган даражаланиш ўқув луғати юқорида қайд қилинган луғатдан фарқ қилади. Луғат “Сўз боши” мавзуси остида, градуонимик қатордан ташкил топиб, қаторнинг қуйи қисмидан даражаланиш қаторидаги ҳар бир сўзга изоҳ берилади, зарур бўлган ҳолларда иллюстратив мисоллар келтирилади ҳамда сўзлар луғат белгилари билан таъминланади. Шунингдек, ҳар бир тоифа гуруҳи учун алоҳида тузиладиган ўқув луғатида боғча тарбияланувчилари учун, бошланғич синфлар учун ва таянч синфлар учун фойдаланувчиларнинг ёш хусусияти ҳам эътиборга олинади, шу асосда сўзлар даражаланиш қаторлари тузиб чиқилиши кўзда тутилади. Яъни боғча тарбияланувчилари учун энг содда, тушунарлилик даражаси осон бўлган сўзлар қатори, бошланғич синф ўқувчилари учун сал мураккаб маъноли сўзлар қатори ва таянч синфлар учун даражали муносабатга киришувчи барча сўзлар қатори танланиши назарда тутилган.

“Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатлари учун тил бирликларини танлаш ва тартиблаштириш” деб номланувчи иккинчи боб сўзлар даражаланиши луғатига турли хил ёш гуруҳлари учун даражаланиш қаторини тузиш, сўз танлаш ва уларни луғат учун тартиблаштириш масаласига қаратилган.

“Боғча тарбияланувчилари учун сўзлар даражаланиши луғатига сўз танлаш ва уларни луғат учун тартиблаштириш масаласи” фаслида боғча тарбияланувчилари учун градуонимик қаторни тузиш, ёшига хос бўлган даражаланиш сўзларини луғат учун киритиш масалаларига қаратилган. Тил лексикаси соҳасида болаларнинг уларга таниш ёки нотаниш бўлган, аммо улар учун қийин ҳисобланган сўзларни ўзлаштиришларига, нутқ маданиятини

⁵⁶ Бобожонов Ш., Исломов И. Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 9.

оширишда луғатлардан фойдаланиш ижобий самара беради. Болалар луғатини бойитиш бир вақтнинг ўзида уларни атрофдаги борлиқ олам билан таништириш орқали олиб борилади. Тарбиячи болага бир сўзни маълум қилиш ва унинг маъносини очиб бериш билан бир вақтда уни номи айтилаётган нарса ёки ҳодисага нисбатан тўғри муносабатда бўлишни ўргатади.

Таъкидланганидек, даражаланиш қатори камида учта сўздан иборат бўлади. Масалан, *аччиқ – тахир – нордон – чучук – ширин* даражаланиш қатори сўзларнинг маза-таъмини меъёрдан ортиқ-камлигини ифодалаш белгисига кўра даражаланиш қаторидир. Боғча ёшидаги болага *аччиқ, чучук, ширин* сўзларининг маъноларини тушуниб олиш қийинчилик туғдирмайди. *Тахир* ва *нордон* сўзларининг маъноларини тушуниш эса боғча ёшидаги бола учун бирмунча қийинчилик туғдиради ва боланинг ёшига нисбатан бу сўзлар мураккаб ҳисобланади. Шу боис даражаланиш қаторидаги бирликлар маъноси ўқитувчи/тарбиячи томонидан изоҳланиши, тушунтирилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Боғча тарбияланувчиси учун сўзлар даражаланиш луғатига сўз танлашда, албатта, боланинг ёши, луғат бойлиги миқдори ва таркиби эътиборга олинishi шарт. Тадқиқот давомида Тошкент шаҳри Олмазор туманидаги 432-сон мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиларининг сўзлар даражаланиши, сўз маъноларини англаш даражаси синовдан ўтказилди. Тажриба-синов жараёнида қўлланган даражаланувчи сўзлар таҳлилига эътибор қаратамиз: *кичик – кичкина – митти* сўзлари белгини кучли ифодалашига кўра даражали қаторни ҳосил қилади. Ушбу сўзларнинг маъносини тушуниш боғча ёшидаги бола учун қийинчилик туғдирмайди. *Лаҳза – он – сония – дақиқа – соат – кун – сутка – ҳафта – ой – йил – аср – эра* сўзлари эса вақт миқдорининг ортиқ/камлигини ифодалашига кўра даражаланиш қаторини ҳосил қилмоқда ва қатордаги барча сўз маъноси боғча ёшидаги бола учун нотаниш. *Сония, дақиқа, соат, кун, сутка, ҳафта, ой, йил* кабилар бола учун қайсидир маънода тушунарли бўлиши мумкин. Лекин дунёнинг лисоний манзарасини энди англашга киришган болача сўзлар орасидаги нозик фарқни доим ҳам тушунмайди. Одатда, бола *ҳафта, ой, йил* каби тушунчаларни “нечта ухласам, келади?” саволи ёки бармоқчалари орқали санаш билан англашга ҳаракат қилади. *Лаҳза – он – эра – аср* сўзларининг маъносини тушуниш эса боғча ёшидаги бола учун анча қийинчилик туғдириши табиий. *Лаҳза, он* сўзлари кўпроқ бадий услубда қўлланиб, боланинг лисонида лексема сифатида ҳали мавжуд бўлмайди. *Эра, аср* кабиларнинг маъносини англаш учун эса бола даставвал *кун, ой, йил* каби тушунчаларни фарқлаши керак бўлади.

Мактабгача ёшда бола шундай луғатга эга бўлиши лозимки, токи у болага тенгдошлари ва катталар билан мулоқот қилиш, мактабда муваффақиятли таълим олиш, адабиётни, телевизион ва радио эшиттиришларини тушуниш имконини берсин.

“Бошланғич синф учун сўзлар даражаланиши луғатига сўз танлаш ва уларни луғат учун тартиблаштириш масаласи” фаслида бошланғич синф ўқувчилари учун градуонимик қаторни тузиш, бошланғич синф ўқувчисининг ёшига мос сўзларни луғат учун киритиш масалалари ёритилган. Ўқув луғати

билан ишлаш мактаб ўқувчисининг нафақат мустақил фикрлаш қобилиятини, балки, нутқий саводхонлиги, сўз бойлигининг ошишига ҳам хизмат қилади.

Луғат учун сўз танлаш ҳар қандай луғатни тузишда асосий муаммолардан биридир. Ўқув луғатидаги сўзларнинг ўзига хос белгиси энг зарур, энг муҳим маълумотларни камраб олиши, аниқ, қисқа, лўнда бўлишидир. Шунини айтиб ўтиш керакки, луғатда сўз йиғиш мезонларининг ҳеч бири барча ўқув луғатлари учун бирдек қолип бўла олмайди, луғат мавзуси ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда муайянлаштирилади.

Бошланғич синф ўқувчилари учун даражаланиш луғатига сўз танлашда нутқда фаол қўлланадиган сўзларни киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки бошланғич синф ўқувчисининг сўз бойлиги ҳали тўлақонли шаклланмаган бўлади, улар нотаниш сўзларга кўп дуч келиши табиий. Маъноси ҳали ноаниқ сўзларни дарс машғулотида ўқитувчи ёрдамида, қўшимча топшириқлар орқали ўзлаштириб олиши мумкин. Даражаланиш қаторидаги нофаол қўлланадиган сўзларни таянч синфлар учун танлаш ҳам лозим. Таъкидланганидек, боғча тарбияланувчилари учун содда маъноли сўзларни, бошланғич синф ўқувчилари учун маъноси сал мураккаб бўлган сўзларни ва таянч синфлар учун эса даражаланиш қаторидаги барча сўзларни киритиш ва луғат учун тартиблаштириш лозим.

Градуонимик қатор учун танланган лексемалар изоҳи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га таяниб, даражаланиш луғати фойдаланувчисининг ёшини инобатга олган ҳолда шакллантирилиши мақсадга мувофиқ.

“Таянч синфлар учун сўзлар даражаланиши луғатига сўз танлаш ва уларни луғат учун тартиблаштириш масаласи” фаслида таянч синфлар учун даражаланиш луғатига сўз танлаш билан боғлиқ масалалар талқини ёритилган. Сўнгги йилларда мактаб ўқувчилари учун бир қанча ўқув луғатлари яратилди. Ўқувчиларнинг нутқини ривожлантириш учун ҳар бир дарсда луғат ишларини олиб бориш керак. Адабий тилнинг луғат бойлигини пухта эгаллаш учун мактаб ўқувчилари ўз она тилини: унинг грамматикасини, имлосини, сўзларни тўғри қўллашни, умуман, изчил нутқни пухта эгаллаши зарур. Бунинг учун дарсларда болаларнинг фаол сўз бойлигини кенгайтиришга, шунингдек, нутқини тўғри ва ифодали қиладиган сўзларни ўз луғатларидан танлаш қобилиятини ривожлантиришга қаратилган машқлар катта ўрин эгаллаши мақсадга мувофиқ.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, таянч синфлар учун даражаланиш луғатига сўз танлашда даражаланиш қаторига мансублик касб этадиган барча сўзларни киритиш лозим. Чунки бола юқори синфга ўтганда, унинг фаол луғати шаклланади, ўз устида мустақил ишлай олади. Даражаланиш қаторидаги баъзи сўзлар юқори синф ўқувчиси учун тушунарсиз бўлса-да, изоҳли луғат асосида сўз маъносини аниқлаш, ўзлаштириш имконияти мавжуд.

Даражаланиш қатори ҳосил қилган лексик бирликлар сирасига эътибор қаратамиз:

Капа – чайла – кулба – ҳужра – хона – уй – ҳовли – қаср – сарой – кошона – кўшк (ҳашамлик белгисининг ортиқ-камлигига кўра).

Камбагал – қашшоқ – бечора – фақир – йўқсил – гадо – бечораҳол – мискин (белгисининг бўёқдорлигига кўра).

Мазкур мисоллар сирасини яна давом эттириш мумкин. Бу сўзларнинг маънолари таянч синф ўқувчилари учун қийинчилик туғдирмайди. Таянч синфлар дейилганда 5-9-синфлар назарда тутилади. Англашиладики, 5-синф ўқувчиси билан 9-синф ўқувчисининг луғат бойлигида ёш, тилга оид билими билан боғлиқ фарқ сезилиши табиий. Таянч синфлар даражаланиш луғатига сўз танлашда даражаланиш қаторидаги барча сўзларни луғат учун киритишни маъкул топдик. Даражаланиш қаторидаги баъзи бир сўзлар таянч синфда таҳсил оладиган боланинг кундалик ҳаётида кам ишлатилиши, яъни умумистеъмолдаги сўзлар сирасига кирмаслиги мумкин. Жумладан:

бўталоқ – бўғра – туя (ёшининг катта-кичиклигига кўра);

сабил (савил) – ордона – зорманда – байталмон – эгасиз (белгини кучли/кучсиз ифодалашига кўра);

сотқин – хоин – хиёнаткор – гаддор – муртад (салбийлик бўёғининг оз/кўплигига кўра);

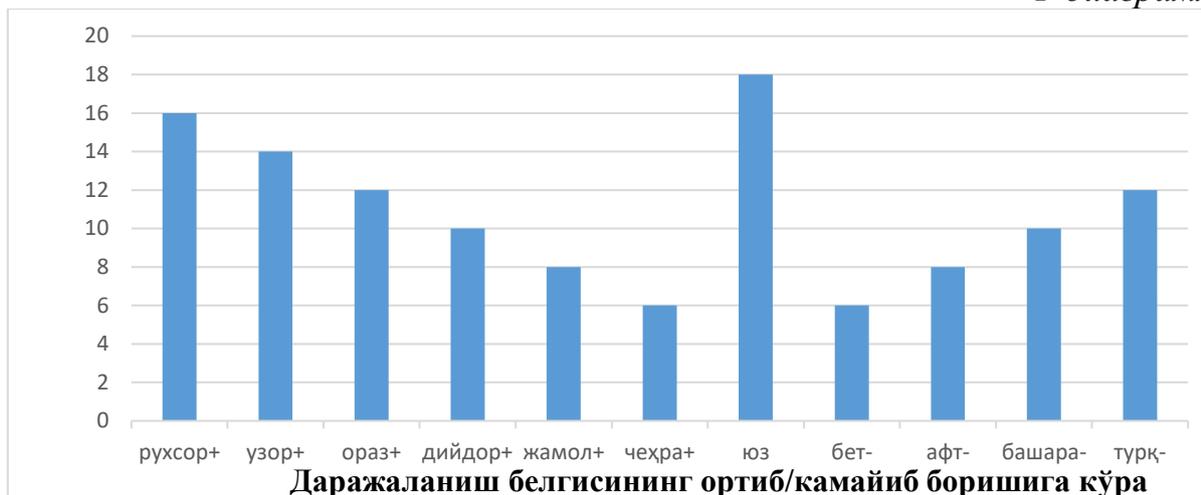
Юқорида ажратиб кўрсатилган сўзлардан кўриниб турибдики, таянч синф ўқувчиларига бу сўзларнинг маъноларини тушуниш қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ўқувчи бу сўзларнинг маъноларини тушунишда “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (“ЎТИЛ”)га таяниши лозим. Юқорида маъноси тушунарсиз бўлган сўзлар тавсифи давомида қўшимча равишда иллюстратив мисоллар илова қилиниши керак.

“Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатларида изоҳ, иллюстратив мисоллар ва луғат белгиларини танлаш масаласи” деб номланувчи учинчи боб сўзлараро даражаланиш ўқув луғатларидаги лексемаларнинг маъновий изоҳини аниқлаш, луғат учун шарт бўлган ҳолларда иллюстратив мисоллар танлаш ва ёш хусусиятига, қўлланиш доирасига кўра услубий белгиларни луғатда акс эттириш масалаларига қаратилган.

“Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатларида сўзларга изоҳ бериш” фаслида градуонимик қатордаги лексемаларни изоҳлаш орқали уларнинг маъновий даражаланишини аниқлаштириш назарда тутилган.

Даражаланиш луғатида берилган *юз – бет – афт – башара – турқ – чеҳра – жамол – дийдор – ораз* қаторини олайлик. Айни бу қатордаги салбий муносабат *юз – жамол – чеҳра – дийдор – ораз* лексемаларида ифодаланмаган. *Бет – афт – башара – турқ* лексемаларида эса салбийлик маъноси мавжуд. Салбий муносабат даражаси *бетдан турққа* қараб ўсиб боради. Шундай қаторни “ижобий муносабат” ва унинг даража белгиси асосида *юз – чеҳра – жамол – дийдор – ораз – узор – рухсор* лексемалари ташкил этади. Бу ерда *чеҳрадан рухсорга* томон ўсиш кузатилмоқда.

Ижобийлик ёки салбийликнинг ошиб ва аксинча камайиб бориши асосида градуонимик қатордаги лексемалар даражаланиши мумкин:

Юқоридаги расмда даражаланиш белгиси ижобийликдан салбийлик томон, салбийликдан ижобийлик томон ортиб бормоқда.

Даражаланиш қаторидаги лексемаларга юқоридаги тартиб асосида изоҳ бериш мақсадга мувофиқ. Лекин “ЎТИЛ”даги баъзи лексемаларга берилган изоҳ боғча ёшидаги болага мураккаблик қилади. Бизнингча, боғча ёшидаги болага даражаланиш луғатидаги сўзларни энг содда қилиб тушунтириш лозим.

“Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатларига иллюстратив мисоллар танлаш” фаслида градуонимик қатор таркибидаги тушунарсиз бўлган сўзларни мисоллар ёрдамида тушунтириш ва зарур бўлган ҳоллардагина фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлиги ёритилган. “Лексикографик терминлар ичида *иллюстрация* муҳим ўрин тутди. Иллюстрация, одатда, изоҳ характеридаги луғатлар учун хос бўлиб, *иллюстратив изоҳ, иллюстратив илова, иллюстратив материал, иллюстратив мисол* каби бир неча бирикмали терминлар билан юритилади. Луғатда сўзларнинг маънолари, маъно нозикликлари, бошқа сўзлар билан турли бирикмаларда ишлатилиши эътиборли манбалардан олинган мисоллар ва мисол-цитаталар орқали кўрсатилади ва тасдиқланади”⁵⁷. Демак, *луғат иллюстрацияси* – сўзнинг семантик ва грамматик хусусиятига кўшимча тавсиф берадиган, унинг қўлланилиш доирасини аниқлаштирадиган визуал восита⁵⁸.

Иллюстратив мисол, гарчи ҳар бир маънонинг изоҳидан сўнг берилишига қарамай луғат мақоласи луғат талаблари асосида шакллантирилганлиги, ишлатилган грамматик ва услубий (грамматик маълумотдан бошқа барча маълумотлар шу шартли ном остида берилган) белгиларнинг ўринлилиги, бирликнинг маъноси аниқ белгиланганлиги, ҳар бир маънога берилган изоҳнинг тўғри эканлигини тасдиқлаш учун келтирилиши қайд этилган. Шу боисдан ҳам иллюстратив мисоллар луғат мақоласида муҳим ўринга эга.

⁵⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. С.Ф.Акобиров таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 62.

⁵⁸ Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 68.

Лекин мисол, мисол-цитаталар талаб нуктаи назаридан, зарурат мавжуд бўлган ҳолларда келтирилади.

Ҳар қандай ўқув луғатида бўлгани каби даражаланиш ўқув луғатининг иллюстратив материали ҳам адабиёт дарсларида ижоди ўрганилаётган ёзувчи ва шоирларнинг асарларидан ҳамда илмий-оммабоп мақола ёки нашрлардан танлаб олинади ва, одатда, ўқув луғатлари аннотациясида бунга алоҳида урғу берилди. Изоҳ характеридаги барча луғатлар каби даражаланиш ўқув луғати ҳам доимо иллюстратив изоҳга эга бўлади.

Тарихий сўзнинг нутқий реаллашгани, қачондир шу тилда истеъмолда бўлганига иллюстратив материал бўлмаса, уни градуонимик қатор таркибига киритиш шарт эмас. Агар, ҳақиқатан ҳам, ўзбек тили лексикасида ушбу историзм мавжуд бўлса, у академик луғатлар, хусусан, изоҳли ёки бошқа тарихий қатламлар луғатидан жой олиши мақсадга мувофиқ. Акс ҳолда, даражаланиш қаторидан бундай сўзларнинг жой олиши қаторни кенгайтириш учунгина хизмат қилади.

Учинчи бобнинг “Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатларида луғат белгилари тизими” деб номланган учинчи фаслида даражаланиш луғати учун луғавий белгиларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида фикр юритилган. Сарлавҳали бирликларни тавсифлашда лексикографик (луғавий) белгилар муҳим роль ўйнайди. Белги – луғатнинг кириш қисмида (одатда қисқартирилган сўз ёки сўз бирикмаси шаклида) қўлланиб, унинг ёрдамида ўқувчиларга тегишли лингвистик бирлик (ёки лингвистик ҳодиса) муайян тўпламга киришини англатади⁵⁹.

Луғатда энциклопедик маълумотномаларни қўшиш тўлиқ мантиқий операция сифатида қабул қилинади ва луғатнинг ихчамлигини таъминлайди. Лексикографияда маълумотнома сўз ёки сўз бирикмаси сифатида тўлиқ ёки қисқартирилган шаклда тушунилади (масалан, қаранг, худди шундай ва ҳоказо), унинг ёрдамида маълум луғат элементлари ўртасида, одатда сарлавҳа бирликлари ўртасида боғланиш ўрнатилади.

Градуонимик луғатларда луғат белгиларидан фойдаланиш юқори самарадорлик касб этади. Луғатлар учун энг кўп қўлланадиган белгилардан бири бу – услубий белги. “Услубий белги” деганда, “услубий” сўзи кенгрок маънода бўлиб, яъни грамматик белгидан бошқа характеристикаларни қайд этувчи белгилар маъносида ҳам қўлланади. Улар: *бол.* (болалар нутқида оид), *махс.* (касб-ҳунарда оид), *поэт.* (поэтикага, поэзияга оид), *кт.* (китобий сўз), *с.т.* (сўзлашув тилига оид), *фольк.* (фольклорга оид), *х.-қ.* (хотин-қизлар нутқида оид), *шв.* (шевага оид), *эск.* (эскирган сўз), *ҳақр.* (ҳақорат сўзи)⁶⁰.

Даражаланиш луғатида ҳар бир лексеманинг изоҳи билан бирга уларнинг ёшга кўра хосланиши, қўлланиш доираси чегараланганлиги (эскирган сўз, тарихий сўз), фольклорга оид, қайси услубга мансублиги, сўз туркуми каби белгилари ифодаланиши луғат мукамаллигини таъминлайди.

⁵⁹ Морковкин В.В. О базовом лексикографическом знании // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. – М., 1986. – С. 110.

⁶⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 10.

Даражаланиш луғатидаги сўзлар қуйидагича шартли белгиланиши мумкин: *бол.* (болалар нутқига оид); *кат.* (катталар нутқига оид), *эск.* (эскирган сўз), *тар.* (тарихга оид), *фольк.* (фольклорга оид), *ҳақр.* (ҳақорат сўзи); *с.ў.* (сўзлашув услуби), *п.у.* (публицистик услуб), *б.у.* (бадий услуб), *р.у.* (расмий услуб), *и.у.* (илмий услуб); *о.* (от), *сиф.* (сифат), *с.* (сон), *олм.* (олмош), *рав.* (равиш), *тақл.* (тақлид), *фл.* (фёъл), *мод.* (модал), *унд.* (ундов).

Луғатларда белгилар тизимини шакллантириш орқали луғатнинг қўлланилиш даражаси ҳамда талаби ошишига хизмат қилади. Услубий ёки ҳавола қилувчи турли ишоралар, белгилар луғатдан фойдаланишда қулайликни таъминлайди. Белгилар тизими такрорларни ва луғат ҳажми сунъий ошишининг олдини олувчи муҳим восита ҳисобланади. Шу сабабли, даражаланиш ўқув луғати учун танланган белгилар тизимини таклиф сифатида киритишни маъқул кўрдик.

ХУЛОСА

1. Белги (ҳодиса) миқдорининг маълум бир йўналишда озайиши ёки кўпайиши даражаланиш ҳодисасининг туб мазмунини ташкил қилади, белгининг кучли/кучсизлиги, оз/кўплиги даражаланишни баҳолашнинг бош мезонидир. Даражаланишнинг фалсафий асослари ва ундаги шаклланиш кўлами шуни кўрсатадики, бу ҳодиса тилларнинг типлари орасида, тиллар оиласи ва бир тил шевалари ўртасидаги боғланишларда, умуман, тилнинг барча сатҳлари, уларнинг бирликлари, умумий ва хусусий тизимларида ўз ифодасини топади. Синонимик муносабат билан боғланган сўзлар парадигмасининг аъзолари айти бир денотат, айти бир воқеликни турлича атаб, ифодалаб, номлаб келади. Градуонимик муносабат асосидаги парадигма аъзолари эса турли денотатларда айти бир белгининг турли миқдорда ўсиб бориш ёки камайиш муносабатлари билан ҳамда синонимларнинг коннотатив белгиларидаги даражаланиш билан ҳам боғланган тарзда бўлади. Сўзлар градуонимик луғатларининг яратилиши синонимлар ва градуонимларни ажратишга ёрдам беради. Замонавий сўзлар даражаланиш ўқув луғати қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топиши мақсадга мувофиқ: 1) кириш; 2) ўқув-методик таъминот (луғатдан фойдаланиш бўйича кўрсатма); 3) луғатдаги градуонимик қаторларни мавзу бўйича гуруҳлаштириш; 4) градуонимик қаторлар; 5) қаторнинг умумий шарҳи; 6) қатордаги ҳар бир лексеманинг изоҳи; 7) иллюстратив мисол; 8) луғат белгилари.

2. Мактабгача таълим муассасасидаги луғат иши – бу болаларнинг фаол луғатини нотаниш ёки улар учун қийин бўлган сўзлар билан режа асосида бойитиб боришдан иборат. Мактабгача ёшдаги болага ўз тенгдошлари ва катталар билан мулоқот қилиш, мактабда муваффақиятли таълим олиш, адабиётни, телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар кабиларни тез, тўғри ва тўлиқ тушуниш имконини берадиган луғатлар тақдим қилиш мақсадга мувофиқ. Шунинг учун боғча тарбиячилари сўз ва унинг маъносини болаларга муайян вазиятларда тўғри тушунтириш, сўзларни таништириш кўникма ва малакага эга бўлиши ҳам мақсадга мувофиқ.

3. Инсоннинг мустақил фикрлаш, онг маҳсулини тўғри ва раво баён қилиш қобилияти, ижодий тафаккурини ўстириш ҳаракатлари, одатда, ёшлиқдан бошланади. Ўқувчилар учун зарур луғатлар яратилмас экан, ижодий тафаккурни ривожлантириш, тилдан самарали фойдаланишни таъминлаш, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш воситаси бўлган жорий дарсликлар ўз вазифасини тўла бажара олмайди. Бу эса ўзбек миллий ўқув луғатчилиги олдига таълим бўғинининг барча босқичлари учун изоҳли, мавзувий ўқув луғатлари ва уларнинг янги авлод намуналарини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш ва тузишни тақозо қилади.

4. Бошланғич синф ўқувчилари учун сўзлар даражаланиши ўқув луғатида даражаланадиган сўзлар қаторидаги барча сўзларни гуруҳлаб чиқиш ва даражаланишга асос бўлувчи белгининг табиатига мос лексикографик изоҳ ва тавсифларни яратиш лозим. Фақат сўзлар даражаланиши луғатига сўз танлашда сўз маъноларининг содда/мураккаблик даражасига асосий эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади. Боғча тарбияланувчилари учун маъноси содда таркибга эга бўлган сўзларни, бошланғич синф ўқувчилари учун маъноси сал мураккаб бўлган сўзларни ва таянч синфлар учун эса даражаланиш қаторидаги барча сўзларни киритиш ва луғат учун тартиблаштириш лозим.

5. Тилда мавжуд даражаланувчи лексемаларни даражаланиш қатори бўйича тартиблаштириш, контекстуал даражаланувчи лексемаларни муайян белгининг ортиб ёки камайиб боришига кўра қаторга жойлаштириш даражаланиш луғатининг асосий моҳиятини ташкил қилади. Сўзлар даражаланиши ёки градуонимик қаторлар луғати нафақат тил ўрганувчилар, балки филологик соҳа тадқиқотчилари, ижодкор шахслар учун ҳам муайян сўзнинг маъноси, услубий белгиси, ишлатилиш кўлами, фикр таъсирчанлигини таъминлашдаги ўрни ва аҳамияти, маънодош ёки қатордош сўзлараро фарқли белгилар юзасидан билим ҳосил қилиш, кўникмаларни ривожлантириш имкониятларини тақдим қилувчи муҳим лингводидактик восита саналади.

6. Даражаланиш қаторида доминант сўзнинг бўлиши қатор таркибидаги лексемаларнинг бошқасининг ўрнида ҳамиша ҳам доминант сўзнинг қўлланилиш имконини беради деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Даражаланиш қаторида лексемалар маъноси бир-биридан фарқли тарзда изоҳланиши лозим. Даражаланиш қаторида шундай сўзлар борки, бирининг ўрнида иккинчисини қўллашнинг имкони йўқ.

7. Сўз бойлигини ўз вақтида ривожлантириш мактабга тайёрлашнинг муҳим омилларидан биридир. Сўз бойлиги етарли бўлмаган болалар ўз фикрларини ифодалаш учун тўғри сўзларни топа олмай, ўрганишда жиддий қийинчиликларга дуч келишади. Болалар боғчасида луғат ишлари дастлаб ономасиологик жиҳатдан, кейин нутқнинг мазмуний томони, сўзнинг семантикаси, яъни семасиологик хусусиятлари бўйича амалга оширилади. Шунингдек, боғча ёшидаги болаларнинг сўзларни маънога мос ҳолда ўзаро боғлаш, сўз ва ибораларнинг маъноларини ҳис қилиш кўникмаларини ҳам

шакллантириш ўқув луғатларининг жараёнга фаол татбиқ этилишини тақозо қилади.

8. Боғча тарбияланувчилари учун сўзлар даражаланиш луғатини тузишда қуйидагиларни инобатга олиш лозим: 1) боғча тарбияланувчилари учун сўзлар даражаланиши луғатига сўз танлашда уларнинг кўп қўлланадиган вариантини танлаш; 2) боланинг ёшини, луғат бойлигини инобатга олиш; 3) болалар боғчаси дастурида тавсия этилган мавзуларга мос сўзлар даражаланишини танлаш; 4) бола учун олам ҳақида дастлабки тасаввурни ҳосил қиладиган тушунчалар рўйхатини шакллантириб, даражаланиш қаторини тузиш.

9. Ўқув луғатида лексикографик расм – иллюстрациянинг ҳам роли ниҳоятда муҳим. Сўзлар даражаланиши ўқув луғатида иллюстратив мисоллар ҳам алоҳида лингводидактик аҳамият касб этади. Ҳар қандай ўқув луғатида бўлгани каби сўзлар даражаланиш ўқув луғатининг иллюстратив материали ҳам адабиёт дарсларида ижоди ўрганилаётган ёзувчи ва шоирларнинг асарларидан ҳамда илмий-оммабоп мақола ёки нашрлардан танлаб олинади, одатда, ўқув луғатлари аннотациясида бунга алоҳида урғу берилиши мақсадга мувофиқ.

10. Даражаланиш луғатида ҳар бир лексеманинг изоҳи билан бирга уларнинг социал ва ёшга кўра хосланиши, қайси услубга мансублиги, қўлланиш доираси, сўз туркуми кабиларга ишора қилувчи махсус белгиларнинг ифодаланиши луғат мукамаллигини таъминлайди. Луғатларда белгилар тизимини шакллантириш орқали луғатнинг қўлланилиш даражаси ҳамда талаби ошиши билан бирга унинг аҳамиятлилик даражасини ҳам таъминлашга хизмат қилади. Услубий ёки ҳавола қилувчи турли ишоралар, белгилар луғатдан фойдаланишда қулайликни таъминлайди. Белгилар тизими такрорларни ва луғат ҳажми сунъий ошишининг олдини олувчи муҳим восита ҳисобланади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 AT ANDIJAN STATE UNIVERSITY**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

ESHBOEV QAHRAMON BAKIR UGLI

**BASICS OF COMPILING EDUCATIONAL DICTIONARY OF
INTERWORD GRADUALITY**

10.00.11 – Language theory. Applied and Computer Linguistics

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY IN PHILOLOGICAL
SCIENCES (PhD)**

Andijan – 2022

The theme of the Doctor of Philosophy (PhD) dissertation is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan with the number B2022.1.PhD/Fil2357

The dissertation has been completed at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

The abstract of the dissertation available in three languages has been put (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of Andijan State University (www.adu.uz) and on the Informational and Educational Portal “Ziyonet” (www.ziyonet.uz).

Scientific advisor: **Raupova Laylo Rakhimovna**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: **Nabiyeva Diloru Abduhamidovna**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Djumabayeva Jamila Sharipovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Leading organization: **Termez State University**

The defense of the dissertation will be held at the Scientific Council granting scientific degree, PhD, 03 / 30.12.2019.Fil.60.02, under Andijan State University on the date “__” _____ 2022, at ____ o'clock. (Address: 170100, Republic of Uzbekistan, Andijan city, University street 129. Phone/fax: 0 (374) 223 88 30, e-mail: agsu_info@edu.uz).

The dissertation is available at the Information Resource Center of Andijan State University. (Registered with No ____). (Address: 170100, Republic of Uzbekistan, Andijan city, University street 129. Phone: 0 (374) 223 88 30).

The abstract of the dissertation was distributed on 2022 “__” _____.

(Register Protocol No. _____ 2022 “__” _____).

Sh.H.Shakhbitdinova

Chairman of the Scientific Council
Awarding scientific degree, Doctor of
Philological Sciences, Professor

F.F.Usmanov

Secretary of the Scientific Council
granting scientific degrees,
Doctor of Philosophy

M.E.Umarkhojayev

Chairman of the Scientific Seminar under the
Scientific Council granting scientific degrees,
Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (annotation of the dissertation of the doctor of philosophy (PhD))

The actuality and significance of the dissertation work. In world linguistics, the scope of research focusing on theoretical and practical issues of language is expanding more than ever. In particular, attention has been paid to the study of didactic tools of language education and their application to the educational process. The importance of gradation in the mutual semantic relations of language units is becoming more clear through the researches of the later period of linguistics. This shows the need to study the phenomenon of gradation based on modern paradigms, to create lexicographic interpretations of words based on the relationship of gradation in a manner similar to the requirements of the modern learner, to ensure their compatibility with linguodidactic, psycholinguistic principles.

In world linguistics, the issue of creating educational dictionaries, which are considered as an important means of ensuring the communicative function of language, and improving the existing ones, is one of the urgent tasks on the agenda. It is known that educational dictionaries reflect language units and also show different principles and methods of presenting them. Knowledge about the linguistic meanings of lexical units, formation of skills to use them in activities is also noted within the framework of the main issue of educational dictionaries. The study of vocabulary units that create the possibilities of effective and effective expression of thought on the example of the main linguodidactic tools of education based on the relationship of gradation is of great importance for the solution of theoretical and practical issues of modern lexicography.

The issue of research and education of the Uzbek language, which is of great importance in the socio-cultural life of our country, is considered at the level of state policy. It is clear to everyone that large-scale reforms in research, education and implementation of the Uzbek language as a state language are bearing fruit in a short period of time. This implemented policy is an important and primary factor in ensuring the development of the Uzbek language. “Further improvement of the system of teaching the state language in educational organizations, increasing its prestige as a language of science, maintaining the purity of the state language, enriching it and improving the speech culture of the population”⁶¹ is the basis of this policy. This requires the implementation of a number of important tasks in Uzbek linguistics. In particular, these include the development of Uzbek applied linguistics, educational vocabulary at the level of modern requirements, creation of new generation educational dictionaries based on information technologies, and ensuring their effectiveness. The issue of creating new-generation vocabulary, corresponding to different stages of education, determines the relevance of the chosen topic.

Decree No. 4797 of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 “On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language

⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // www.lex.uz

and Literature named after Alisher Navoi”, Decree No. PF-4947 dated February 7, 2017 “On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan”, Decree No. PF-4958 of February 16, 2017 “On further improvement of the post-secondary education system”; Decree No. PQ-2909 of April 20, 2017 “On measures to further develop the higher education system”, Decree No. PF-5850 of October 21, 2019 “On measures to fundamentally increase the prestige and position of the Uzbek language as a state language”, Resolution No. PQ-3775 dated June 5, 2018 “On additional measures to increase the quality of education in higher education institutions and ensure their active participation in comprehensive reforms implemented in the country”, October 4, 2019 “About the State Language of the Republic of Uzbekistan” Decision No. PQ-4479 on the wide celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan, Decision No. 304 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan of May 22, 2017 “On Measures to Further Improve the Post-Higher Education System”, No. 419 of July 5, 2021 “Regulation on the Department of Spirituality and Development of the State Language” approved by Resolution No., “Uzbekist This dissertation serves to a certain extent the implementation of the tasks defined in the Resolution No. 40 “On measures to organize the activities of the Terminology Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan” and other regulatory legal documents related to this activity.

The appropriateness of the research to the prior directions of the science and technology development. The research was carried out in accordance with the priority direction of the republican science and technology and innovative development I. “Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and democratic state, formation of innovative economy”.

The scope of study of the problem. Theories and views related to the phenomenon of graduonimia in world linguistics were initially presented by S.D.Katsnelson⁶², I.R.Galperin⁶³, O.Espersen⁶⁴, Yu.S.Stepanov⁶⁵, S.M.Kolesnikova⁶⁶, S.Kennedy, L.McNally⁶⁷, It is observed in the scientific research of linguists such as S.N.Perevolochanskaya⁶⁸, E.D.Arbatskaya, D.I.Arbatskaya⁶⁹.

⁶² Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М., Л.: Наука, 1965. – С. 81-83.

⁶³ Гальперин И.Р. Stylistics. – М.: Высшая школа, 1971. – 221 с.

⁶⁴ Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 375 с.

⁶⁵ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1975. – 38 с.

⁶⁶ Колесникова С.М. Категория радикальности в современном русском языке: Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1999. – 214 с.

⁶⁷ Kennedy C., McNally L. Scale structure, degree modification and the semantics of gradable predicates // Language. 2005, № 81 (2).

⁶⁸ Переволочанская С.Н. Смысловые градации в рамках синонимических отношений // Нижегородская: Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2008, № 4.

⁶⁹ Арбатская Е.Д., Арбатская Д.И. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // Вопросы языкознания. 1983, № 1.

Scientific research related to the manifestation of the gradation phenomenon at the language level in Uzbek linguistics H.Ne'matov, R.Rasulov⁷⁰, R.Safarova⁷¹, O.Bazarov⁷², Sh.Orifjonova⁷³, L.Khudoyberdieva⁷⁴, N.Shirinoва⁷⁵, J.Djumbaeva⁷⁶, L.N.Elmuradova⁷⁷, It is reflected in the researches of scientists such as G.Rahmonov⁷⁸, M.Otaboeva⁷⁹.

A number of studies on educational lexicography have been carried out in world linguistics. Issues of educational lexicography in Uzbek linguistics, starting from the scientific theories of linguists such as S.Johnson⁸⁰, E.M.Vereshchagin, V.G.Kostamarov⁸¹, V.V.Dubichinsky⁸², P.N.Denisov⁸³, V.V.Morkovkin⁸⁴, L.A.Novikov⁸⁵, A.Hojiev⁸⁶, Sh.Rakhmatullaev⁸⁷, A.Nurmonov⁸⁸, H.Nematov⁸⁹,

⁷⁰ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи 1995. – 128 б.

⁷¹ Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (На материале общеупотребительных зоонимов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – 20 с.

⁷² Базаров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 51 б.

⁷³ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 28 б.

⁷⁴ Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 24 б.

⁷⁵ Ширинова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 25 б.

⁷⁶ Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – 82 б.

⁷⁷ Элмурадова Л.Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 26 б.

⁷⁸ Раҳмонов Г. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2018. – 149 б.

⁷⁹ Отабоева М. Ўзбек ва инглиз тилларида феъллар градуонимияси: Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. – Андижон, 2022. – 172 б.

⁸⁰ Johnson S. The Plan of a Dictionary. – L., 1747.

⁸¹ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Об учебном лингвострановедческом словаре безэквивалентной лексики // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам. – М., 1974.

⁸² Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография // Wiener slawistischer almanach. Sonderband 45. – Вена; Харьков, 1998. – 160 с.

⁸³ Денисов П.Н. Учебная лексикография: итоги и перспективы // Проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.

⁸⁴ Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии. – М., 1990.

⁸⁵ Новиков Л.А. Учебная лексикография и её задачи // Вопр. учебной лексикографии. – М., 1969.

⁸⁶ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

⁸⁷ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili: Darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 б.

⁸⁸ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи: Олий ўқув юртлири ўзбек филологияси факультетларининг талабалари учун ўқув кўлланма / Масъул муҳаррир: А.Рустамов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 232 б.

⁸⁹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

M.Umarkhodjaev⁹⁰, A.Madvaliev⁹¹, N.Mahmudov⁹², R.Sayfullaeva⁹³, M.Mirtojiyev⁹⁴, B.Mengliyev⁹⁵, N.Ulukov⁹⁶, Sh.Shakhbitdinova⁹⁷, L.Raupova⁹⁸ found scientific and practical research by linguists like B.Bahriddinova⁹⁹.

The relevance of the research to the research plans of the Higher Education Institution where the dissertation was carried out. Dissertation is devoted to the topic “Problems of practical and useful effectiveness of the Uzbek language” to the research plan of Tashkent State Uzbek Language and University named after Alisher Navai.

The aim of the research grading of words consists of forming the structural device of the educational dictionary, the grading series, and developing the criteria for lexicographic description.

The tasks of the research:

manifestation of gradation in language phenomena, checking its relationship with other lexical-semantic paradigms (synonymy, antonymy, homonymy, meronymy), reacting to scientific approaches about graduonymic relationship;

elucidate the lexicographical significance of the existing gradation law in the language;

giving recommendations to improve the vocabulary of the existing vocabulary of the Uzbek language;

to determine the signs of ranking of words based on the relationship of mutual ranking, to create ranking series on this basis;

development of the external and internal structural device of the vocabulary of word grading;

⁹⁰ Умарходжаев М.И. Основы фразеологии: Дисс. ... докт. филол. наук. – Андижан, 1980. – 340 с.; Умарходжаев М., Аъзамов О. Немисча-ўзбекча зооним компонентли фразеологизмлар ўқув луғати. – Андижон, 2015. – 111 б.

⁹¹ Онлайн энциклопедия. Лексикография. А.Мадвалиев. <https://qomus.info/encyclopedia/>; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – 384 б.

⁹² Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 320 б.; Mahmudov N. “So‘z sandiqchasi”. O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 215 б.

⁹³ Сайфуллаева Р., Эназаров Т. Ўқув луғатлари яратиш – долзарб вазифа // “Тил ва адабиёт таълими”, 2007. – № 4. – Б. 4-6.

⁹⁴ Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ЎЗМУ нашриёти, 2007. – 79 б.

⁹⁵ Менглиев Б.Р., Баҳриддинова Б.М. Ўқув луғатчилиги: талаб ва эҳтиёж / “Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги масалалари”. Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б. 34-41; Менглиев Б.Р., Баҳриддинова Б.М. Ўқув луғатлари // “Маърифат” газетаси, 2013 й., – № 82.

⁹⁶ Uluqov N. Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari // “Til va adabiyot ta’limi”, 2018-yil, 6-son. – B. 16-18.

⁹⁷ Шахабитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 20 б.

⁹⁸ Raupova L., Normurodova N., Mengliyev B., Elov B., Abjalova M. “O‘zbek tilining ta’limiy korpusini yaratish” nomli amaliy loyihasi xususida // “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. Toshkent, 2021. – № 01. – B. 8-14.

⁹⁹ Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – 266 б.

selection and arrangement of language units for inter-word leveling educational dictionaries;

development of linguo-didactic foundations of creating educational dictionaries based on the gradation relationship of words intended for different stages of the educational system.

The object of research – Lexical units participating in the formation of the ranking series in “Annotated dictionary of the Uzbek language”, “Learning dictionary of word classification of the Uzbek language”, “Annotated dictionary of synonyms of the Uzbek language”.

The subject of research inter-word gradation relationship, gradation of words form the linguo-didactic basis of creating the educational vocabulary.

Research methods. The methods of statistical analysis, semantic analysis, classification, description, comparison, and component analysis were used to clarify the research topic.

The scientific novelty of the research is determined by:

through the analysis of views on the phenomenon of gradation and its linguistic interpretation, the linguistic foundations of lexical gradation, based on expression sema and atash sema, have been clarified;

the cooperation of denotative, connotative and functional factors that ensure the ranking of the lexical units that make up the series, as well as cases of strengthening and weakening are determined;

the linguo-didactic basis of word grading for kindergarten students, elementary and basic classes, which consists of taking into account age characteristics of the person when choosing words for the vocabulary, determining the complexity level of the meaning of the word, the period and amount of use, and determining the features of methodological specificity;

the criteria of accuracy, compactness, difference, generality and specificity have been developed in the structural device of the new modern word classification educational dictionary, formation of the classification series and lexicographic interpretation.

The practical results of the study are determined by:

the materials presented in the study and the conclusions drawn served to supplement and improve the ideas about graduonymy, and it was proved that they can be used as a practical resource in graduonymic dictionaries created on the basis of the principles of creating gradation series;

lexicographic interpretations aimed at improving the efficiency of synonymous and graduonymic dictionaries, ensuring comprehensibility, perfecting the lexicographic descriptions of synonymous and graduonymic words, the position and description of synonymous words in the ranks of the synonymy relationship and their description in the ranking series were proposed to be perfected.

Reliability of research results. The compatibility of the researched materials with the nature of the Uzbek language, as well as the description of the gradation relationship and its lexicographical interpretation, is determined by the reliance on the theoretical opinions of our republic and foreign scientists, the clear definition of the problem, and the fact that the conclusions drawn are proven by means of

statistical, semantic, component analysis, classification, description, and comparison methods. Materials of national and international scientific-methodical and scientific-practical conferences, articles published in the list of OAC and foreign scientific journals, implementation of conclusions in practice, confirmation of obtained results by authorized organizations are explained.

Theoretical and practical significance of research. The theoretical significance of the results of the research is explained by the fact that the basis for the implementation and evaluation of the phenomenon of grading and its interpretation and classification based on linguistic principles, the creation of educational dictionaries of word grading intended for different sections of the educational system of Uzbekistan have been developed.

The practical significance of the research results is a textbook, a study guide for the subjects “Theory of Linguistics”, “Current Uzbek Literary Language”, “Lexicology”, “Lexicography”, “Applied Linguistics”, “Semasiology”, “Uzbek Educational Vocabulary”, “Corpus Linguistics”, dictionaries, among other things, are determined by the fact that they serve as a source for the creation of the “Word Grading Educational Dictionary of the Uzbek Language”.

Implementation of research results. The results and conclusions on the creation of a ranking list for the dictionary, the selection and ranking of the word in relation to the ranking were used in the fundamental project “Formation of functional words in the modern Karakalpak language” numbered FA-F1-G003 (17.01/269 of the Karakalpakstan Department of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan dated October 19, 2021 -number reference). As a result, the scientific basis of the examples given to prove the theoretical views on word formation is ensured;

The results and conclusions related to the analysis of the phenomenon of gradation and the linguistic factors of the formation of the gradation series of lexical units were used in the scientific-practical project numbered FA-F1-G007 on the topic “Karakalpak proverbs as an object of linguistic research” (2021, 19 of the Karakalpak department of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Reference No. 17.01/269 of October). As a result, it made it possible to describe the linguistic and artistic bases of evaluating the role and importance of lexical units participating in the structure of stable compounds in expressing meaning, ensuring the effectiveness of speech;

proposal for solving problems related to the lexicographic interpretation of words, recommendations and conclusions related to the creation and improvement of the ranking series in the educational dictionary of the Uzbek language in the framework of the state scientific and technical programs for 2020-2021 numbered I-OT-2019-42 “Uzbek and It was used in the practical innovative project “Creating an electronic poetic dictionary of the English language (image of human form, character, nature and national symbols)”. As a result, the poetic dictionary served to perfect the description of the articles.

Approbation of research results. 3 scientific conferences, 4 republican-practical conferences are devoted to information.

Publication of research results. A total of 12 scientific works have been published on the topic of research, including 4 scientific articles in scientific journals owned by the UAC of the Republic of Uzbekistan, and 1 scientific article in a foreign journal.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three main chapters, a summary, a list of used literature, and an appendix. The total volume of the dissertation is 137 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part the relevance of the topic is based, the goals and tasks, the object and subject of the research are described, the compatibility with the priority directions of the development of science and technology of the republic is shown, the scientific novelty and practical results are described, the scientific and practical significance of the obtained results is revealed, the implementation of the results in practice, published works and information on the structure of the dissertation is presented.

The first chapter of the dissertation, known as “Scientific interpretation of the regularity of gradation in linguistics and the features of inter-word semantic gradation in dictionaries” focuses on the study of the phenomenon of graduonymy in linguistics, its lexicographic interpretation in academic and educational dictionaries.

The first chapter entitled “Scientific interpretation of the law of gradation in linguistics” focuses on the emergence of the phenomenon of graduonymy in linguistics, the study of concepts within this phenomenon. In Russian linguistics, N.S.Trubetskoy and R.Yakobson in their works gave important information about the gradual (level) opposition (conflict) of phonemes in different situations based on the degree of minority and plurality of a certain sign¹⁰⁰. O.Espersen that intermediate situations can exist between opposite concepts and they are represented by lexical units (*doim – ba’zan – hech qachon; ko’p – bir qancha – oz*) states that¹⁰¹ it is true. According to S.D.Katsnelson, there are intermediate states in the process of transition from one color to another, and they are also expressed in words in the language (*qizg’ish - qizil - qirmizi*).

An expression for the manifestation of the phenomenon of gradation “Муҳокамат-ул луғатайн” we also meet in his work. The great thinker is in the process of proving the breadth of expressive possibilities of the Uzbek language *yig’lamoq* analyzes the synonyms of the verb and other words, compares them with Persian-Tajik words. This situation indicates that the phenomenon of leveling has attracted the attention of creative people as well. Navoi *yig’i* distinguishes the following gradation series of lexical units representing the situation:

¹⁰⁰ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 15.

¹⁰¹ Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Издво иностранной литературы, 1958. – С. 375.

ingramoq~singramoq~yig 'lamsinmoq~siqtamoq~yig 'lamoq~o 'kirmoq~hoy-hoy yig 'lamoq.

Navoi unites all these words around one common meaning - suffering and the meaning of expressing it, and *ingramoq* (that is, to make a very low voice in agony and to cry internally) *hoy-hoy yig 'lamoq* (to cry loudly and openly and for a long time) emphasizes that the level of the character increases towards the word¹⁰². It turns out that Alisher Navoi achieves the effectiveness of the poetic image through the semantic leveling of words.

The phenomenon of graduonymy was taken as an object of research in Uzbek linguistics in the last decade of the last century and studied as a special type of lexical-spiritual relationship. Graduonymy "... was a common component of synonymy, homonymy, antonymy, etc., reflecting linguistic and spiritual relations - part of onymia is Latin *gradu* (*daraja, bosqich*) made artificially based on attachment with the word. This phenomenon was presented as a scientific hypothesis in the candidate's thesis of linguist R.Safarova in 1990, while lexical grading was thoroughly researched in the candidate's thesis of scientist Sh. Orifjonova¹⁰³.

The linguist O. Bazarov put on the agenda scientific opinions about the existence of graduonimia (gradation) among phonetic, phonological, morphological, syntactic, and stylistic level units. "For the first time in science, he proved that linguistic gradation is a linguistic regularity and revealed the natural-ontological essence of the mechanism and phenomenon of gradation"¹⁰⁴.

The phenomenon of graduonymy was researched by the linguist scientist J. Djumabaeva on the basis of the comparison of the materials of the Uzbek and English languages¹⁰⁵. He characterized graduonymy as a panlinguistic phenomenon; identified ways of formation of lexical graduonymic series in Uzbek and English languages; revealed the semantic contextual features of lexical graduonymy in Uzbek and English languages; researched stylistic graduonymy in Uzbek and English languages and identified their different features.

In the second part of the study, entitled "The manifestation of the regularity of semantic gradation in the annotations of academic dictionaries", the issue of lexicographic interpretation of lexicographical lexemes in the "Annotated dictionary of the Uzbek language" and "Annotated dictionary of synonyms of the Uzbek language" is covered. "In the explanatory dictionary of synonyms of the Uzbek language, the words whose meaning is graded were given among synonyms in many cases. Of course, since the phenomenon of graduonymy was not specifically distinguished, the words with the meaning of gradation were in most cases scattered

¹⁰² Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 16.

¹⁰³ Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларида лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – Б. 5.

¹⁰⁴ Джумабаева Ж. Ўша манба. – Б. 6.

¹⁰⁵ Джумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия: филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2016. – 231 б.

into different synonymous nests. There were also legitimate reasons for this. Because synonyms include words that are close to each other in meaning”¹⁰⁶.

In his scientific work, O.Bazarov gives some information about the interaction between the phenomena of graduonymy and synonymy, among other things, he supports the opinion of I.G.Pavlov and writes as follows: “The phenomena of graduonymy and synonymy differ sharply according to their basic features. Because synonymy is based on the identity of the semes of two or more lexemes and phrasemes, while graduonymy semes are based on the gradational difference in the main semes. From this, it is known that the main meanings are equal in synonyms, but not equal in graduonymy”¹⁰⁷.

In Uzbek language *go‘dak – bola – o‘spirin – yigit* words “age” can be combined into a graduonymic series based on the scheme. But this unifying theme of “age” is a different level of expression for each word in that line.

Therefore, this series is united by the general meaning of “age”, and the meanings of “age” in the ranking system (1 year (baby) - 7 years (child) - 15 years (adolescent) - 20 years (boy)) differentiate them. In recent years, such lexical series (relationships) have been accepted as graduonymic (level) series (relationships)¹⁰⁸. In fact, it is correct to look for the root of this classification in the works of A. Navoi.

Alisher Navoi’s “*Khazayin-ul-Maani*” (“Treasure of Meanings”) In his work, you can find logical ideas related to human age. Adib accepted every season of life as the name of his book. The above-mentioned graduonymic series based on the “young” theme and the ideas related to the age feature in A.Navoi’s work logically complement each other.

The main feature in distinguishing the members of the graduonymic series from the units of the synonymous series is that they differ in terms of meaning and content. But until now, in the dictionaries of synonyms in many languages, they are presented in a mixed manner, which prevents the understanding and separation of graduonymy. The creation of graduonymic dictionaries of words helps to distinguish between synonyms and graduonyms.

In the chapter “Manifestation of the regularity of gradation when assigning words in educational dictionaries” the approaches related to the assignment and use of gradation words in educational dictionaries created for schoolchildren in recent years were analyzed. We know that educational lexicography is recognized as a separate independent branch of lexicography. Professor B.Bahriddinova in her dissertation entitled “Educational lexicography in Uzbekistan: linguistic foundations, history and perspectives”¹⁰⁹ brings the issue and tasks of modern educational lexicography to the agenda. In this study of the scientist, the study of the field of educational vocabulary is described in detail on the example of world

¹⁰⁶ Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 47.

¹⁰⁷ Джумабаева Ж. Турли тизимли тилларида лексик ва стилистик градуонимия. Монография. – Тошкент, 2017. – Б. 92.

¹⁰⁸ Раҳмонов Ф. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Фарғона, 2018 – Б. 147 .

¹⁰⁹ Баҳридинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – 260 б.

experience. The linguist gives special recognition to the research carried out in world linguistics on educational vocabulary. In particular, S.Johnson, J.Dubois, K.Dubois, G.Matore, B.Kyumada, K.D.Buck, J.Malkiel, P.N.Denisov, L.A.Novikov, V.V.Morkovkin, He deeply analyzes the theoretical approaches of linguists such as L.V.Sherba, V.G.Gak. In this regard, it is also worth noting the scientific researches of scientists such as V.Blanar, E.M.Vereshchagin, V.G.Kostamarov, and L.V.Malakhovsky.

The works of scientists such as P.N.Denisov, L.A.Novikov, and V.V.Morkovkin are especially noteworthy in the field of Russian educational lexicography. The term “educational vocabulary” was explained for the first time by L.A.Novikov, the tasks, problems of educational vocabulary and specific types of educational vocabulary were described. He also explains the relation of educational lexicography to related lexicography as follows: “Compared with academic lexicography, educational lexicography is a lexicography aimed at a small and large educational goal”¹¹⁰.

“EDUCATION DICTIONARY - an independent view of the dictionary in lexicography; it is characterized by its educational orientation and being considered a teaching tool. It is characterized by the structure of the dictionary, the criteria for word selection, the placement of vocabulary material, the method of presenting and interpreting linguistic information, the language of presentation of the material, its size, design and other features”¹¹¹. So, a tool whose vocabulary is arranged on the basis of a certain criterion, which meets educational and methodological requirements, serves to form the communicative competence of the learner, and provides information quickly and conveniently, is called an educational dictionary.

In Uzbek linguistics, the first educational dictionary based on word gradation relationship is “Word Grading Educational Dictionary of the Uzbek Language” co-authored by Sh.Bobojonov and I.Islamov. In the “Foreword” of this dictionary, along with the content, structure, lexicographic features of the dictionary, information about the need to create the dictionary is also covered. Due to the fact that this dictionary is the first example of this type of dictionaries, it has some shortcomings and errors, it cannot be said that it fully meets the linguo-didactic requirements of the educational dictionary. In fact, there are specific lexicographic, linguodidactic normative requirements and criteria for creating a dictionary. Although this dictionary lists the order of words, the words in the order are not provided with a lexicographic annotation, in which the order of words is represented in alphabetical order as a graduonymic series without illustrative examples. It cannot be denied that this dictionary is important as it serves as a starting source for the creation of a modern graded educational dictionary to be created in the Uzbek language. It is worth paying attention to some ranking lines from the vocabulary under our observation:

¹¹⁰ Новиков Л.А. Учебная лексикография и её задачи // Вопросы учебной лексикографии / Под ред. П.Н. Денисова и Л.А. Новикова. – М.: Изд. МГУ, 1969. – С. 3-11.

¹¹¹ Педагогический энциклопедический словарь / Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др.; Гл. ред. Б.М. Бим-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с. – С. 262.

Achchiq – taxir – nordon – chuchuk – shirin;
(according to the excess or deficiency of taste)
Avvalgi – hozirgi – keyingi;
(according to the sign of the times)
Adoq – bel – bosh;
(according to the height of the location)
Ayb – gunoh – jinoyat
(according to the strength of social damage)¹¹².

From the given examples, it is known that the sign that is the basis for creating a ranking series of words is given in a general way and can be defined as a ranking series according to its denotative sign.

It should be mentioned here that this dictionary, as the first example of a dictionary based on gradation in the Uzbek language, naturally has its own achievements and shortcomings. In our linguistics, the methodological support of this type of dictionaries has not yet been fully created. This dictionary also lacks a methodical guide to help the user work on a complete dictionary. This, of course, is one of the tasks related to the development of linguodidactic studies and pedagogical lexicography.

The new, modern teaching-methodological requirement that we propose during our research is different from the vocabulary mentioned above. The dictionary is composed of a graduonymic line under the topic “Word beginning”, an explanation is given to each word in the gradation line from the bottom of the line, illustrative examples are provided in necessary cases, and words are provided with dictionary symbols. Also, the educational dictionary, which is created separately for each category group, takes into account the age characteristics of the users for kindergarten students, primary classes, and basic classes, and on this basis, it is planned to draw up word grading lines. That is, it is intended to select the simplest, easy-to-understand word series for kindergarten students, a series of words with a slightly complex meaning for elementary school students, and a series of all words that enter into a graded relationship for elementary school students.

The second chapter, entitled “**Selecting and Sorting Language Units for Inter-Word Grading Vocabularies**”, focuses on creating a word grading dictionary for different age groups, selecting words and arranging them for the dictionary.

In the chapter “The problem of choosing words for the dictionary of word grading for kindergarten students and arranging them for the dictionary” is focused on the issues of creating a graduonymic series for kindergarten students, entering age-specific grading words for the dictionary. In the field of language vocabulary, the use of dictionaries has a positive effect on children’s acquisition of words that are familiar or unfamiliar to them, but which are considered difficult for them. Enriching children’s vocabulary is carried out simultaneously by introducing them to the world around them. At the same time, the educator teaches the child to have a

¹¹² Бобожонов Ш., Исломов И. Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 9.

correct attitude towards the named thing or event, while informing the child of a word and revealing its meaning.

As mentioned, the ranking string will consist of at least three words. *Масалан, achchiq – taxir – nordon – chuchuk – shirin* ranking series is a ranking series according to the sign of expressing the taste of words more or less than the norm. For a child of kindergarten age *achchiq, chuchuk, shirin* it is not difficult to understand the meaning of the words. *Taxir* and *nordon* and understanding the meaning of words is somewhat difficult for a child of kindergarten age, and these words are considered complex for the child's age. Therefore, it is appropriate for the teacher/educator to interpret and explain the meaning of the units in the grading series.

When choosing a word for a kindergarten student's vocabulary, it is necessary to take into account the age of the child, the amount and composition of the vocabulary. In the course of the research, the level of word grading and understanding of word meanings of pupils of preschool educational institution No. 432 in Almazor district of Tashkent city was tested. We pay attention to the analysis of the gradable words used in the experiment-testing process: *kichik – kichkina – mitti* the words form a series ranked according to how strongly they express the character. Understanding the meaning of these words is not difficult for a child of kindergarten age. *Lahza – on – soniya – daqiqa – soat – kun – sutka – hafta – oy – yil – asr – era* and the words form a gradational series based on how much time they represent, and all of the words in the series are unfamiliar to the preschooler. *Soniya, daqiqa, soat, kun, sutka, hafta, oy, yil* such as may be understandable to a child in some sense. But a child who has just begun to understand the linguistic landscape of the world does not always understand the subtle difference between words. Usually, a child *hafta, oy, yil* concepts like “*nechta uxlasam, keladi?*” tries to understand by asking questions or counting on his fingers. *lahza – on – era – asr* it is natural that understanding the meaning of words is more difficult for a child of kindergarten age. *Lahza, on* words are used in a more artistic way and do not yet exist as lexemes in the child's language. *Era, asr* and to understand the meaning of the like, the child first *kun, oy, yil* will need to distinguish concepts such as.

At preschool age, a child should have such a vocabulary that it allows the child to communicate with peers and adults, to get a successful education at school, to understand literature, television and radio broadcasts.

In the chapter “The problem of choosing words for the dictionary of word grading for the primary grade and sorting them for the dictionary” the issues of creating a graduonymic series for primary grade students, including words suitable for the age of the primary grade student for the dictionary are highlighted. Working with an educational dictionary not only improves the ability of a schoolchild to think independently, but also increases his speech literacy and vocabulary.

Choosing words for a dictionary is one of the main problems in compiling any dictionary. A distinctive feature of the words in the educational dictionary is that they cover the most necessary and important information, and are clear, short, concise. It should be mentioned that none of the criteria for collecting words in the

dictionary can be the same template for all educational dictionaries, they are determined based on the topic and purpose of the dictionary.

For elementary school students, it is advisable to include words that are actively used in speech in the selection of words. Because the vocabulary of elementary school students is not yet fully formed, it is natural that they encounter a lot of unfamiliar words. He can learn words whose meaning is still unclear with the help of the teacher and additional assignments. It is also necessary to choose passively used words for the base classes. As mentioned, words with a simple meaning for kindergarten students, words with a slightly complex meaning for elementary school students, and all words in the grade level for elementary grades should be entered and sorted for the dictionary.

The explanation of the lexemes selected for the graduonymic series should be based on the “Explanatory dictionary of the Uzbek language” and should be formed taking into account the age of the user of the graduonymic dictionary.

In the chapter “The problem of choosing words for the dictionary of word grading for elementary grades and their classification for the dictionary” the interpretation of issues related to the selection of words for the vocabulary of grading for elementary grades is covered. In recent years, several educational dictionaries have been created for school students. In order to develop students' speech, it is necessary to carry out vocabulary work in each lesson. In order to master the vocabulary of the literary language, schoolchildren need to master their native language: its grammar, spelling, correct use of words, and coherent speech in general. For this purpose, it is desirable that exercises aimed at expanding children's active vocabulary, as well as developing the ability to choose words from their dictionaries that make their speech correct and expressive, occupy a large place in the lessons.

As we mentioned above, it is necessary to include all the words that belong to the grade level in the word selection for the base classes. Because when a child moves to a higher grade, his active vocabulary is formed, he can work on himself independently. Although some words in the ranking series are incomprehensible to a high school student, there is an opportunity to determine and learn the meaning of the word based on an explanatory dictionary.

Let's pay attention to the series of lexical units formed by the ranking series:

Kapa – chayla – kulba – hujra – xona – uy – hovli – qasr – saroy – koshona – ko'shk (according to the more or less of the luxury case).

Kambag'al – qashshoq – bechora – faqir – yo'qsil – gado – bechorahol – miskin (according to the colorability of the sign).

This series of examples can be continued. The meanings of these words are not difficult for elementary school students. Primary grades mean grades 5-9. It is understood that it is natural to notice a difference in the vocabulary of a 5th grader and a 9th grader due to age and language knowledge. When selecting words for the elementary grade level dictionary, we have found it best to include all words in the grade level for the dictionary. Some of the words in the ranking series are rarely used in the daily life of a child studying in the basic class, that is, they may not be included in the list of common words. Including:

Bo‘taloq – bo‘g‘ra – tuya (according to age);
sabil (savil) – ordona – zormanda – baytalmon – egasiz (according to the strong/weak representation of the character);
sotqin – xoin – xiyonatkor – g‘addor – murtad (according to the amount of negativity sense);

As you can see from the words highlighted above, it is difficult for elementary school students to understand the meaning of these words. Therefore, the reader should rely on the “An explanatory dictionary of the Uzbek language” (“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”) to understand the meaning of these words. During the description of words whose meaning is unclear above, additional illustrative examples should be attached. During the description of words whose meaning is unclear above, additional illustrative examples should be attached.

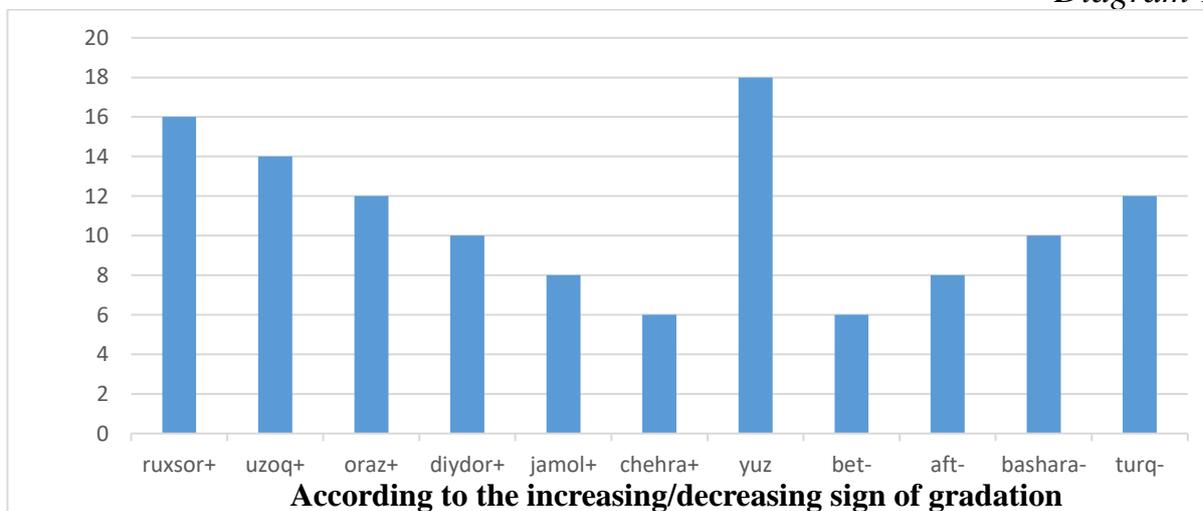
“The problem of selection of annotations, illustrative examples and vocabulary symbols in interlexical leveling educational dictionaries” the third chapter, known as inter-word leveling, is focused on determining the semantic interpretation of lexemes in educational dictionaries, choosing illustrative examples in cases where it is necessary for the dictionary, and reflecting stylistic signs in the dictionary according to age characteristics and scope of use.

In the section “Annotation of words in interlexical gradation dictionaries” it is intended to clarify their semantic gradation by explaining the lexemes in the graduonymic series.

Given in the ranking dictionary *yuz – bet – aft – bashara – turq – chehra – jamol – diydor – oraz* let’s take the line. Negative attitude in this line *yuz – jamol – chehra – diydor – oraz* not expressed in lexemes. *bet – aft – bashara – turq* лексемаларида эса салбийлик маъноси мавжуд. Level of negative attitude from *bet* to *turq* grows according to. Such a series is based on “positive attitude” and its degree sign *yuz – chehra – jamol – diydor – oraz – uzoq – ruxsor* consists of lexemes. Here, growth is observed from face to face.

Lexemes in the graduonymic series can be graded based on increasing and decreasing positivity or negativity:

Diagram 1

In the picture above, the gradation sign is increasing from positive to negative and from negative to positive.

It is appropriate to explain the lexemes in the ranking line based on the above procedure. But the explanation given to some lexemes in An explanatory dictionary of the Uzbek language is complicated for a child of kindergarten age. In our opinion, it is necessary to explain the words in the vocabulary of grading to a child of kindergarten age in the simplest way.

In the section “Choosing illustrative examples for inter-word gradation educational dictionaries” it is explained that it is advisable to explain the incomprehensible words in the graduonym series with the help of examples and to use them only in necessary cases. “Illustration has an important place among lexicographic terms. Illustration is usually characteristic of explanatory dictionaries and is carried by several compound terms such as illustrative annotation, illustrative appendix, illustrative material, illustrative example. In the dictionary, the meanings of the words, subtleties of meaning, their use in various combinations with other words are shown and confirmed through examples and example-quotes from important sources”¹¹³. Thus, the dictionary illustration is a visual tool that provides an additional description of the semantic and grammatical features of the word, and clarifies the scope of its use¹¹⁴.

Illustrative example, despite the explanation of each meaning, the dictionary article is formed based on the requirements of the dictionary, the appropriateness of the used grammatical and stylistic (all information except grammatical information is given under this conditional name) signs, the meaning of the unit is clearly defined, confirmation that the explanation given to each meaning is correct it is noted that it will be brought for. Therefore, illustrative examples have an important place in the dictionary article. But example, example-citations are given in terms of demand, in cases where there is a need.

As in any educational dictionary, the illustrative material of the graded educational dictionary is selected from the works of writers and poets whose works are studied in literature classes, as well as from scientific and popular articles or publications, and, as a rule, special emphasis is given to this in the annotation of educational dictionaries. As with all annotated dictionaries, a grading dictionary will always have an illustrative annotation.

It is not necessary to include the historical word in the graduonymic series if there is no illustrative material that it was once used in this language. If, indeed, this historicism exists in the lexicon of the Uzbek language, it should be included in academic dictionaries, in particular, in the dictionary of explanatory or other historical layers. Otherwise, the placement of such words in the ranking line will only serve to expand the line.

The third section of the third chapter, entitled “The system of vocabulary signs in inter-word leveling educational dictionaries”, discusses the role and importance

¹¹³ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. С.Ф.Акобиров таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 62.

¹¹⁴ Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2020. – Б. 68.

of vocabulary signs for the leveling vocabulary. Lexicographic (lexical) signs play an important role in the description of title units. A symbol is used in the introductory part of the dictionary (usually in the form of an abbreviated word or phrase), which means that the linguistic unit (or linguistic event) belonging to the students is included in a certain set¹¹⁵.

Adding encyclopedic references in a dictionary is considered a completely logical operation and ensures the compactness of the dictionary. In lexicography, a reference is understood as a word or phrase in full or abbreviated form (for example, see, like, etc.), with the help of which a connection is established between certain vocabulary items, usually between heading units.

The use of lexical markers in graduonymic dictionaries is highly effective. One of the most used symbols for dictionaries is the stylistic symbol. When we say “stylistic sign”, the word “stylistic” is used in a broader sense, that is, in the sense of signs that record characteristics other than grammatical signs. They are: *bol.* (related to the children's speech), *maxs.* (related to the profession), *poet.* (related to the poetics, poetry), *kt.* (related to the literary style), *s.t.* (related to the colloquial language), *folk.* (related to the folklore), *x.-q.* (related to the women's speech), *shv.* (related to the dialect), *esk.* (obsolete word), *haq.* (cursing word)¹¹⁶.

In the ranking dictionary, together with the explanation of each lexeme, the features such as age specificity, limitation of the scope of use (obsolete word, historical word), folklore, which style it belongs to, word group, etc., ensure the perfection of the dictionary.

The words in the ranking dictionary can be conditionally defined as follows: *bol.* (related to the children's speech); *kat.* (related to the adult's speech), *esk.* (historical word), *tar.* (tarixiy so'z), *folk.* (related to the folklore), *haqr.* (cursing words); *s.u.* (colloquial style), *p.u.* (journalistic style), *b.u.* (literature style), *r.u.* (official style), *i.u.* (scientific style); *o.* (ot), *sif.* (adjective), *s.* (number), *olm.* (pronoun), *rav.* (adverb), *taql.* (taqlid), *fl.* (verb), *mod.* (modal), *унд.* (exclamation).

By forming a system of symbols in dictionaries, it serves to increase the level of use and demand of the dictionary. Various stylistic or referential signs, symbols provide convenience in using the dictionary. The markup system is an important tool to prevent repetition and artificial growth of the vocabulary. For this reason, we have decided to include as a suggestion the selected marking system for the graded vocabulary.

CONCLUSION

1. The decrease or increase in the amount of a sign (phenomenon) in a certain direction constitutes the basic content of the grading event, the strength/weakness, smallness/abundance of the sign is the main criterion for grading assessment. Philosophical foundations of leveling and the scale of formation in it show that this

¹¹⁵ Морковкин В.В. О базовом лексикографическом знании // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. – М., 1986. – С. 110.

¹¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 10.

phenomenon finds its expression among types of languages, in connections between language families and dialects of the same language, in general, in all levels of language, their units, general and specific systems. The members of the paradigm of words connected by a synonymous relationship call, express and name the same denotation, the same reality in different ways. The members of the paradigm based on the graduonymic relationship are related to the relationship of increasing or decreasing the same sign in different denotations, as well as the gradation in the connotative signs of synonyms. The creation of graduonymic dictionaries of words helps to distinguish between synonyms and graduonyms. It is expedient that the educational dictionary of modern words should consist of the following components: 1) introduction; 2) educational and methodical support (instructions on using the dictionary); 3) grouping of graduonymic lines in the dictionary by topic; 4) graduonymic lines; 5) general overview of the line; 6) explanation of each lexeme in the line; 7) illustrative example; 8) vocabulary marks.

2. Vocabulary work in a preschool educational institution is a planned enrichment of children's active vocabulary with words that are unfamiliar or difficult for them. It is desirable to provide a preschool child with vocabulary that allows him to communicate with his peers and adults, to get a successful education at school, to quickly, correctly and fully understand literature, TV shows and radio broadcasts. Therefore, it is desirable for kindergarten teachers to have the skills and qualifications to explain the word and its meaning to children in certain situations, to introduce words.

3. Efforts to develop a person's independent thinking, the ability to accurately and fluently express the product of consciousness, and creative thinking usually begin at a young age. If the necessary dictionaries are not created for students, the current textbooks, which are a means of developing creative thinking, ensuring effective use of language, and developing oral and written speech, cannot fully fulfill their role. This requires the Uzbek national lexicographer to develop and compile explanatory, thematic lexicons for all stages of education and the principles of creating their new generation examples.

4. Word grading for elementary school students should include grouping of all words in the vocabulary to be graded and creating lexicographic comments and descriptions appropriate to the nature of the sign that is the basis for grading. Only when choosing words for a word grading dictionary, it is appropriate to focus on the level of simplicity/complexity of word meanings. Words with a simple meaning for kindergarten students, words with a slightly more complex meaning for elementary school students, and all words in the grade level for elementary students should be entered and sorted for the dictionary.

5. Sorting the ranking lexemes in the language according to the ranking series, placing the contextual ranking lexemes in a row according to the increase or decrease of a certain sign is the main essence of the ranking dictionary. The dictionary of word gradation or graduonymic series is not only for language learners, but also for

philological researchers, creative people, the meaning, stylistic sign, scope of use of a certain word, its role and importance in ensuring the impact of thought, creating knowledge about different signs between synonymous or cognate words, opportunities to develop skills is considered an important linguodidactic tool.

6. It should not be assumed that the presence of a dominant word in a ranking line always allows the dominant word to be used instead of another lexeme in the line. The meaning of lexemes should be interpreted in a different way in the ranking. There are such words in the line of gradation that it is not possible to use one in place of the other.

7. Timely development of vocabulary is one of the important factors of school preparation. Children with poor vocabulary have serious learning difficulties because they cannot find the right words to express themselves. In kindergarten, vocabulary work is done first onomasiologically, then on the content side of speech, semantics of the word, i.e. semasiological features. Also, the formation of the skills of children of kindergarten age to connect words in accordance with the meaning, to feel the meanings of words and phrases, requires the active application of educational dictionaries to the process.

8. The following should be taken into account when creating a word grading dictionary for kindergarten students: 1) when choosing words for a word grading dictionary for kindergarten students, choosing their most commonly used option; 2) taking into account the child's age and vocabulary; 3) choosing the level of words suitable for the topics recommended in the kindergarten program; 4) form a list of concepts that form an initial perception of the world for the child and create a hierarchy.

9. The role of lexicographic picture - illustration is extremely important in the educational dictionary. Illustrative examples in the vocabulary of word grading are also of special linguo-didactic importance. As in any educational dictionary, the illustrative material of the educational dictionary of word grading is selected from the works of writers and poets whose works are studied in literature classes, as well as from scientific and popular articles or publications.

10. In the ranking dictionary, along with the explanation of each lexeme, the expression of special symbols indicating their social and age characteristics, which style they belong to, scope of use, word group, etc. ensures the dictionary perfection. By forming a system of symbols in dictionaries, it serves to increase the level of use and demand of the dictionary, as well as to ensure its importance. Various stylistic or referential signs, symbols provide convenience in using the dictionary. The markup system is an important tool to prevent repetition and artificial growth of the vocabulary.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
АНДИЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

ЭШБОЕВ КАХРАМОН БАКИР УГЛИ

**ОСНОВЫ СОСТАВЛЕНИЯ УЧЕБНОГО СЛОВАРЯ ГРАДУОНИМИИ
СЛОВ**

10.00.11 - Теория языка. Прикладная и компьютерная лингвистика

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Андижан – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № B2022.1.PhD/Fil2357.

Диссертация защищена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы.

Автореферат диссертации доступен на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) на сайте Андижанского государственного университета (www.adu.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet).

Научный руководитель: **Раупова Лайло Рахимовна**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Набиева Дилоро Абдухамидовна**
доктор филологических наук, профессор
Джумабаева Жамила Шариповна
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Термезский государственный университет**

Защита диссертации состоится «__» _____ 2022 года в ____ часов на заседании Научного совета PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 при Андижанском государственном университете по адресу: 170100, г. Андижан, Университетская улица 129. Тел: 0(374) 223 8814; факс: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz)

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Андижанского государственного университета (зарегистрирована под №____) Адрес: 170100, г. Андижан, Университетская улица 129. Тел: 0(374) 223 8814; факс: 0(374) 223 88 30;

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2022 года.

(протокол рассылки №____ от «__» _____ 2022 года)

Ш.Х.Шахабитдинова
Председатель научного совета
по присуждению ученых степеней,
доктор филол.наук, профессор

Ф.Ф.Усманов
Ученый секретарь научного совета
по присуждению ученых степеней,
кандидат д.ф.ф.н. (PhD)

М.Э.Умарходжаев
Председатель научного совета
по присуждению ученых степеней,
доктор филол.наук, профессор

Введение (Аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования градации слов состоит из формирования структурного аппарата учебного словаря, градационного ряда и разработки критериев лексикографического описания.

Объектом исследования лексические единицы, участвующие в создании рейтинговых серий в «Аннотированный словарь узбекского языка», «Учебный словарь классификации слов узбекского языка», «Аннотированный словарь синонимов узбекского языка».

Научная новизна исследования определяется:

уточнены языковые основания лексической градации, основанной на денотативных и коннотативных сем путем анализа взглядов на феномен градации и его лингвистической интерпретации;

определены взаимодействие денотативных, коннотативных и функциональных факторов, обеспечивающих нивелирование лексических единиц, составляющих ряд, а также случаи усиления и ослабления;

выяснены лингводидактические основы словообразования для учащихся детского сада, начальных и основных классов, заключающиеся в учете возрастных особенностей личности при выборе слов, определении уровня сложности значения слова, периода и объема использования и определение характеристик методологической специфики;

разработаны структурный аппарат нового современного словесного нивелирного учебного словаря, критерии точности, краткости, различия, общности и специфичности при формировании линии нивелирования и лексикографической интерпретации.

Внедрение результатов исследования. Результаты и выводы по созданию рейтингового списка для словаря, подбору и ранжированию слова по отношению к ранжированию были использованы в фундаментальном проекте «Формирование служебных слов в современном каракалпакском языке» под номером FA-F1-G003. (17.01/269 Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан от 19 октября 2021 года - номер справки). В результате обеспечивается научная обоснованность примеров, приводимых для доказательства теоретических взглядов на словообразование;

результаты и выводы, связанные с анализом феномена градации и языковых факторов формирования градационного ряда лексических единиц, были использованы в научно-практическом проекте под номером FA-F1-G007 на тему «Каракалпакские пословицы как объект лингвистических исследований» (2021 г., 19 Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан Справка № 17.01/269 от октября). В результате это позволило описать лингвистические и художественные основы оценки роли и значения лексических единиц, входящих в состав устойчивых соединений при выражении смысла, обеспечивающих действенность речи;

предложение по решению проблем, связанных с лексикографической интерпретацией слов, рекомендации и выводы, связанные с созданием и совершенствованием рейтинговой серии в учебном словаре узбекского языка

в рамках государственной научно-технической программы на 2020-2021 годы под номером I- ОТ-2019-42 «Узбекский и Он был использован в практическом инновационном проекте «Создание электронного поэтического словаря английского языка (изображение человеческого облика, характера, природы и национальных символов)». В результате поэтический словарь послужил совершенствованию описания статей.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех основных глав, резюме, списка использованной литературы и приложения. Общий объем диссертации составляет 137 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I часть, I part)

1. Eshboyev Q. Akademik lugʻatlarda maʼnoviy darajalanish talqini // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – Тошкент, 2022. № 1/3. – Б. 290-292. (10.00.00, № 3).

2. Эшбоев Қ. Тилшуносликда даражаланиш қонуниятининг илмий талқини // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (Электрон журнал) 2022 йил март. – Тошкент, 2022. – Б. 173-182. (10.00.00, №11).

3. Eshboyev Q. Graduonimiya va sinonimiyaning oʻzaro munosabati masalasi xususida // Сўз санъати. – Тошкент, 2022. 5-жилд, 4-сон. ISSN 2181-9297. – Б. 11-14. (10.00.00, № 4).

4. Эшбоев Қ. Сўзлараро даражаланиш ўқув луғатларида луғат белгилари тизими // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (Электрон журнал) 2022 йил, июль. – Тошкент, 2022. – № 7. – Б. 140-144. (10.00.00, № 5).

5. Eshboyev Q. The expression of differentiation rules in the educational dictionaries – Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities ISSN: 2249-7315 Vol. 12, Issue 05, May 2022 SJIF 2022 = 8.625 A peer reviewed journal.

6. Эшбоев Қ. Боғча тарбияланувчилари учун сўзлар даражаланиши луғатига сўз танлашда сўзларнинг қўлланилиши. // Таълим сифатини оширишда рақамли технологияларни қўллаш ва уларни тижоратлаштириш масалалари. Халқаро илмий-назарий онлайн анжуман. – Нукус, 2022 йил 15 апрель. – Б. 300-302.

7. Eshboyev Q. Soʻzlararo darajalanish oʻquv lugʻatlariga illustrativ misollar tanlash. // “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim va istiqbollar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. Toshkent, 2022. 22-aprel. – B. 576-580.

8. Eshboyev Q. Bogʻcha tarbiyalanuvchilari uchun soʻzlar darajalanishi lugʻatiga soʻz tanlash va ularni lugʻat uchun tartiblashtirish masalasi. // “Modernizatsiya qilingan oʻquv dasturlari va darsliklarini amaliyotga samarali joriy qilish texnologiyalari: tahlil, metod va vositalar. Respublika onlayn ilmiy-amaliy konferensiyasi. Qarshi, 2022-yil 29-aprel. – B. 152-155.

9. Eshboyev Q. Boshlangʻich sinf uchun soʻzlar darajalanishi lugʻatiga soʻz tanlash va ularni lugʻat uchun tartiblashtirish masalasi // “Gumanitar fanlarni oʻqitishning zamonaviy ilmiy yoʻnalishlari” mavzusidagi 2-anʼanaviy respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi. Toshkent, 2022-yil 19-aprel. – B. 397-403.

II бўлим (II часть, II part)

10. Eshboyev Q. Oʻquv lugʻatlarida darajalanish qonuniyatining namoyon boʻlishi. // “Til va adabiyot: ilmiy va amaliy izlanishlar yoʻlidagi ilk odimlar”

mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjumani. Toshkent, 2022-yil 27-aprel. – B. 29-34.

11. Eshboyev Q. So‘zlararo darajalanish o‘quv lug‘ati va illyustrativ misollar “Lingvodidaktikaning dolzarb masalalari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Toshkent, 2022-yil 18-may. – B. 373-377.

12. Eshboyev Q. O‘zbek tilshunosligida darajalanish hodisasi tadqiqi.// “O‘zbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktika masalalari” mavzusida respublika ilmiy-nazariy konferensiya. Toshkent, 2021-yil 20-oktabr. – B. 218-220.

Автореферат Андижон давлат университетининг “Илмий хабарнома”
журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди унинг ўзбек, рус ва инглиз тили
матнлари ўзаро мослаштирилди (12.12.2022 йил)

Адади 100 нусха. Бичими 60x84 ¹/₁₆
Босма табоғи 3,2. «Times New Roman» гарнитураси.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.